

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานา อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวกับ แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาวิจัย ดังนี้คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม
2. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว
3. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
4. แนวคิดเกี่ยวกับเงื่อนไขที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลง
5. แนวคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา
6. แนวคิดเรื่องกระบือ : กับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย
7. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรม

1.1 ความหมายของวัฒนธรรม

ความหมายของวัฒนธรรมในภาษาไทยนั้นตามพระราชบัญญัติ วัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2485 ได้ให้ความหมายไว้ดังต่อไปนี้ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2551 : ออนไลน์)

วัฒนธรรม หมายถึง ลักษณะที่แสดงความจริงใจองงาม ความเป็นระเบียบ ความกลมเกลียว ก้าวหน้าของชาติและศีลธรรมอันดีงามของประชาชน เป็นการชี้ชวน เชิญชวน วิวอนให้ประชาชน ร่วมกันทำให้เกิดความจริงใจองงาม ให้มีความดีงามขึ้น ไม่ใช่เพียงแต่รับมรดกกันมา แต่จะต้อง รักษาของเดิมที่ดี แก้ไขดัดแปลงของเดิมที่ควรแก้ หรือดัดแปลงวางมาตรฐานความดีความงามขึ้น ใหม่ แล้วส่งเสริมให้เป็น ลักษณะที่ดีประจำชาติสืบต่อไปจนถึงอนุชนรุ่นหลังวัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงสิ่งทุกอย่างอันเป็นแบบแผนในความคิด และการกระทำที่แสดงออกถึง วิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง มนุษย์ได้คิดสร้างระเบียบ กฎเกณฑ์วิธีการในการปฏิบัติ การจัดระเบียบตลอดจน ความเชื่อ ความนิยม ความรู้ และเทคโนโลยี ต่าง ๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ

วัฒนธรรม หมายถึง วิธีการดำเนินชีวิต (The way of life) ของคนในสังคม นับตั้งแต่วิถีกิน วิถีอยู่ วิถีแต่งกาย วิถีทำงาน วิถีพักผ่อน วิถีแสดงอารมณ์ วิถีสื่อความ วิถีจราจรและขนส่ง วิถีอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ วิถีแสดงความสุขทางใจและหลักเกณฑ์การดำเนินชีวิต โดยแนวทางการแสดงออกถึงวิถีชีวิตนั้น อาจเริ่มมาจากเอกชนหรือคณะบุคคลทำเป็นต้นแบบแล้วต่อมากลุ่มส่วนใหญ่ก็ปฏิบัติสืบทอดกันมา และอาจมีการเปลี่ยนแปลง ปรับปรุงหรือพัฒนาให้วัฒนธรรมเป็นไปตามความเหมาะสมและมีประสิทธิภาพ (อรุณี ตันศิริ. 2549 : 23)

วัฒนธรรม หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้น นับตั้งแต่ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา กฎหมาย ศิลปะ จริยธรรม ตลอดจนวิทยาการและเทคโนโลยีต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่มนุษย์คิดค้นขึ้นมาเพื่อช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงอยู่ต่อไปได้ เพราะการจะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ มนุษย์จะต้องรู้จักประโยชน์จากธรรมชาติ รู้จักควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ด้วยกัน วัฒนธรรมคือ คำตอบที่มนุษย์ในสังคมคิดค้นขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้ (วรุช สุวรรณฤทธิ์ และคณะ. 2547 : 47)

สรุป วัฒนธรรม หมายถึง วิธีการดำเนินชีวิตประจำวัน ของคนในสังคม เป็นหลักเกณฑ์การดำเนินชีวิต เป็นแบบแผนในการคิดและการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

1.2 องค์ประกอบของวัฒนธรรม

องค์ประกอบของวัฒนธรรมมี 4 องค์ประกอบได้แก่ (สุพัตรา สุภาพ. 2541 : 101-104)

1.2.1 องค์วัตถุ (Instrumental and symbolic objects) คือวัฒนธรรมวัตถุที่สามารถจับต้องสัมผัสได้และมีรูปร่าง เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ โรงเรียน โรงงาน ภาพเขียน เครื่องจักร สถานมหรสพ สนามกีฬา โบสถ์ วิหาร หอสมุด และส่วนที่ไม่มีรูปร่าง เช่น ภาษา สัญลักษณ์ ในการติดต่อสื่อความหมาย หลักวิชาคำนวณ (ตัวเลข) มาตรฐาน ชั่ง ตวง วัด

1.2.2 องค์การ (Association or organization) หมายถึง กลุ่มที่มีการจัดการอย่างมีระบบ หรือมีโครงสร้างอย่างเป็นทางการ มีการวางกฎเกณฑ์ระเบียบข้อบังคับและวัตถุประสงค์ไว้อย่างแน่นอน เป็นกลุ่มที่มีความสำคัญที่สุดในสังคมที่ซับซ้อน เช่น ครอบครัว (กลุ่มเล็กที่สุด) สหพันธ์กรรมกร ลูกเสือ สภากาชาด วัด สหประชาชาติ (องค์กรใหญ่ที่สุด) ฯลฯ โดยทั่วไปบุคคลที่เข้ามาร่วมกันเพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์บางอย่าง และวัตถุประสงค์ก็อาจจะเป็นเรื่องไม่ใหญ่โตก็ได้ เช่น สมาคมนักเรียนเก่าร่วมกัน เพื่อผดุงรักษาชื่อเสียงของโรงเรียน หรืออาจเป็นเรื่องใหญ่ เช่น ร่วมกันป้องกันประเทศชาติให้พ้นภัย

1.2.3 องค์พิธีการ (Usage) เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เช่น พิธีกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่เรื่องการเกิด หมั้น แต่งงาน บวชนาค ตาย ปลูกบ้าน ขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ ซึ่ง

ศาสนาก็มีอิทธิพลอยู่บ้าง ไม่มากก็น้อย รวมตลอดถึงพิธีการแต่งกายและรับประทานอาหาร เช่น เวลาไปงานที่เป็นทางการของทางราชการ หญิงมักจะต้องแต่งชุดไทย ชายก็แต่งชุดเต็มยศ หรือ การเลี้ยงดูอาหารปัจจุบันในงานต่าง ๆ ก็มักจะออกมาในรูปบุฟเฟต์ ดินเนอร์ ชัน โดก เป็นต้น โดยพิธีการเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสภาพของสังคม

1.2.4 องค์กร (Concepts) หมายถึงความเข้าใจ ความเชื่อ ความคิดเห็น ตลอดจนอุดมการณ์ต่างๆ เช่น ความเชื่อกรรมเป็นเครื่องชี้เจตนา ความเชื่อในเรื่องการมีผัวเดียวเมียเดียว (Monogamy) ความเชื่อในเรื่องตายแล้วเกิดใหม่ ความเชื่อในเรื่องพระเจ้าองค์เดียว (Monotheism) หรือหลายองค์ (Polytheism) ตลอดจนอุดมการณ์ ทักษะคติ การยอมรับว่าสิ่งใดถูกหรือผิด สมควรหรือไม่ ซึ่งแล้วแต่กลุ่มชนจะใช้เป็นมาตรฐานในการตัดสิน หรือเป็นเครื่องวัดในสภาพแวดล้อมของตน

สรุป องค์ประกอบของวัฒนธรรม ได้แก่ องค์วัตถุ คือวัฒนธรรมวัตถุที่สามารถจับต้องสัมผัสได้และมีรูปร่าง องค์การ คือ กลุ่มที่มีการจัดการอย่างมีระบบ หรือมีโครงสร้างอย่างเป็นทางการ มีการวางกฎเกณฑ์ระเบียบข้อบังคับและวัตถุประสงค์ไว้อย่างแน่นอน องค์พิธีการ เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่ยอมรับกันโดยทั่วไป องค์กร คือ ความเข้าใจ ความเชื่อ ความคิดเห็น ตลอดจนอุดมการณ์ต่างๆ

1.3 ลักษณะของวัฒนธรรม

ลักษณะของวัฒนธรรมที่สำคัญได้แก่ (กฤษณา วงษาสันต์ และคณะ. 2542 : 81)

1.3.1 เป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ เนื่องจากมนุษย์แตกต่างจากสัตว์ในแง่ที่มนุษย์อาศัยสัญชาตญาณกระทำการต่างๆ ได้น้อยมากหรือไม่ได้เลย และการเรียนรู้ก็ต้องเรียนรู้จากมนุษย์ด้วยกัน โดยเฉพาะจากกลุ่มที่บุคคลนั้นเป็นสมาชิกอยู่ เช่น หุงข้าว ทอดไข่ แกง แต่งกาย การนั่ง การเดิน ร้องเพลง การใช้พลังงานจากดวงอาทิตย์ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ต้องรับการเรียนรู้มาก่อน เป็นสิ่งที่ไม่ได้มาโดยกรรมพันธุ์ เช่น การเรียนรู้วิธีการทำนา หว่านข้าว อ่านหนังสือสร้างเรือ ก็เพราะว่าสังคมดังกล่าวมีอยู่แล้ว ดังนั้น วัฒนธรรมจึงเป็นการถ่ายทอดโดยการเรียนรู้ ไม่ใช่การถ่ายทอดทางชีวภาพ หรือทางกรรมพันธุ์ดังกล่าวมา และการเรียนรู้ย่อมทำให้เกิดปฏิกริยาโต้ตอบสัมพันธ์กัน

1.3.2 เป็นมรดกทางสังคม วัฒนธรรมจะต้องมีการเรียนรู้ แม้ว่าจะเป็นการเรียนรู้แบบไม่รู้ตัวก็ตาม (เพราะวัฒนธรรมเป็นของที่มีอยู่แล้วในสังคม) วัฒนธรรมจะต้องมีการสอน แม้จะไม่ตั้งใจก็ตาม ถ้าวัฒนธรรมต้องสิ้นสุดหรือสูญหายไป ก็แสดงว่าคนรุ่นก่อนไม่ได้ถ่ายทอดให้กับคนรุ่นต่อมา เช่น คนในปัจจุบันไม่รู้วิธีการดองศพ ทำมัมมีแบบของชาวอียิปต์

หรือยากกลางบ้านของไทยบางชนิดไม่มีใครรู้ส่วนผสม ดังนั้น คนรุ่นต่อมาจึงต้องคิดค้น วัฒนธรรม ขึ้นใหม่

1.3.3 เป็นวิถีชีวิตหรือแบบของการดำรงชีวิต ความคิดในเรื่องวัฒนธรรมทำให้สามารถจำแนกวัฒนธรรมของสังคมหนึ่งจากอีกสังคมหนึ่ง เป็นวัฒนธรรมเฉพาะอย่าง เพราะบุคคลเกิดในสังคมใดก็เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้น เช่น วัฒนธรรมชาวเขาต่างกับวัฒนธรรมของคนในเมือง วัฒนธรรมของชาวไทยอิสลามก็ต่างกับวัฒนธรรมของชาวไทยที่นับถือพุทธศาสนา โดยนับว่าวัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทุกชาติหรือทุกยุคทุกสมัย แต่พอจะกล่าวได้ว่าวิถีชีวิตของชาวไทยก็ดี อเมริกาก็ดี ญี่ปุ่นก็ดี หรือชาติอื่นๆ จะมีวิถีชีวิตเป็นลักษณะของตนเอง จึงไม่ถือว่าวัฒนธรรมของใครสูงต่ำ ล้าหลัง ป่าเถื่อน ฯลฯ กว่าของอีกวัฒนธรรมหนึ่ง เป็นการสอนให้มนุษย์เข้าใจสภาพการณ์ต่างๆ ที่ทำให้เกิดความแตกต่างระหว่างกลุ่มต่างๆ ที่แตกต่างกัน

1.3.4 เป็นสิ่งไม่คงที่ เพราะมนุษย์มีการคิดค้นสิ่งใหม่ๆ หรือปรับปรุงของเดิมให้เหมาะกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่น เดิมชาวไทยมีความคิดว่าผู้หญิงควรอยู่บ้านเลี้ยงลูกดูแลบ้านเรือน ปัจจุบันเราจะเห็นผู้หญิงทำงานเลี้ยงบ้านเลี้ยงไหล่กับชายมากขึ้น หรือเรื่องความคิดทางการเมือง เสรีภาพ ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะมีคนที่มีความคิดแบบเก่าๆ คัดค้านบ้างเป็นเรื่องธรรมดาของสังคมที่กำลังพัฒนาที่ไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนเหมือนกันหมดทุกคน เรียกว่า Cultural lag ซึ่งถ้าเราเข้าใจถึงข้อขัดกันนี้ได้ก็จะเป็นแนวทางในการช่วยสร้างวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ได้มาก

สรุป ลักษณะของวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่ เป็นสิ่งที่ได้มาโดยการเรียนรู้ เป็นมรดกทางสังคม เป็นวิถีชีวิตหรือแบบของการดำรงชีวิต และเป็นสิ่งไม่คงที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

1.4 ความต่อเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา โดยการเปลี่ยนแปลงอาจเป็นไปค่อนข้างช้า เรียกว่า Static ถ้าเร็วเรียกว่า Dynamic การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอาจเกิดขึ้นได้ทั้งภายในและภายนอก การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากภายในเกิดขึ้นเพราะการค้นพบหรือการประดิษฐ์ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากภายนอกเรียกว่าการกระจายหรือการยืม (จำนงค์ อดิวัฒนสิทธิ์ และคณะ. 2540 : 24-25)

1.4.1 การค้นพบหรือการประดิษฐ์

1.4.1.1 การค้นพบ ได้แก่ กระบวนการเพิ่มพูนความรู้ซึ่งอาจเป็นการค้นพบความรู้ใหม่ หรืออาจเป็นการทดสอบความรู้ที่มีอยู่แล้ว หรืออาจเป็นการรวบรวมความรู้ที่มีอยู่เดิม

1.4.1.2 การประดิษฐ์ ได้แก่ การใช้ความรู้ที่มีอยู่แล้วเพื่อทำสิ่งอื่นขึ้นมา

1.4.2 การกระจายและการยืม

1.4.2.1 การกระจาย คือ การที่วัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งกระจายไปอยู่สังคมอื่น

1.4.2.2 การยืม คือ การนำเอาวัฒนธรรมของสังคมอื่นมาใช้ ทำให้เกิดวัฒนธรรมใหม่ๆ แยกแยกไปจากของเดิม หรือทำให้วัฒนธรรมเดิมขยายตัวมากขึ้น

สรุป ความต่อเนื่องและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เป็นไปอย่างช้าๆ เกิดขึ้นทั้งภายนอกและภายใน ได้แก่ การค้นพบ การประดิษฐ์ การกระจายและการยืม

สำหรับเกษตรกรตำบลชานนาเอง ได้มีวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตสืบทอดมาจากบรรพชนและมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เห็นได้จากเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ตลอดจนความเชื่อ ความคิดของเกษตรกรในปัจจุบันที่ต่างจากอดีต และในที่นี่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว เท่านั้น

2. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว

2.1 ความหมายของวัฒนธรรมข้าว มี 2 ส่วนคือ (สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล. 2551 : ออนไลน์)

2.1.1 ส่วนที่เกี่ยวกับชานนา หมายถึง แบบแผน การประพฤติปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิต การแสดงออกซึ่งความรู้สึกรู้สึกนึกคิดในสถานการณ์ต่างๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ ที่เป็นความเข้าใจ ชาบซึ่งร่วมกัน ซึ่งได้สั่งสมเลือกสรรปรับปรุงแก้ไขจนถือว่าเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และได้นำมาใช้เป็นเครื่องมือ เป็นแนวทาง เป็นมาตรการในการแก้ปัญหา ตลอดถึงนำพาชีวิตไปสู่เป้าหมายตามความต้องการของชานนา หรือสังคมชานนา

2.1.2 ส่วนที่เกี่ยวกับข้าว หมายถึง ลักษณะทางกายภาพ รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือเครื่องใช้ ประเพณีพิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นเป็นมาจากอดีต จนกลายเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมของชานนาชาวไร่สืบมา ทั้งนี้เนื่องจาก ข้าวมีบทบาทสำคัญต่อชาวไร่ชานนาเป็นอย่างยิ่ง ชาวไร่ชานนาเห็นว่าข้าวเป็นองค์รวมของธรรมชาติ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับมนุษย์ ทั้งร่างกาย และจิตใจ

สรุป ความหมายของวัฒนธรรมข้าว มี 2 ส่วนคือ ส่วนที่เกี่ยวกับชานนาหมายถึงวิธีการดำเนินชีวิตของเกษตรกรที่สามารถนำพาเกษตรกรไปสู่จุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้ ส่วนที่เกี่ยวกับข้าว หมายถึง วิธีการที่เกษตรกรกระทำต่อข้าวเพื่อให้ข้าวนั้นสามารถให้ผลผลิตตามที่เกษตรกรต้องการ วัฒนธรรมข้าวมีทั้งที่เป็นนามธรรมและที่เป็นรูปธรรม

2.2 ความเป็นมาของวัฒนธรรมข้าว

วัฒนธรรมข้าวเริ่มก่อตัวขึ้นประมาณปลายยุคหินกลาง หรือต้นยุคหินใหม่ จากนั้นจึงเปลี่ยนแปลงพัฒนามาจนข้าวเริ่มมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ด้านต่างๆ มากขึ้น จึงทำให้เกิดประสพการณ์ และการสร้างสรรค์สะสม เพิ่มพูน องค์ความรู้เรื่องข้าวด้านต่างๆ เป็นมรดกตกทอด และเป็นภูมิปัญญาที่จะต้องศึกษาเรียนรู้ ถ่ายทอดจากชนรุ่นหนึ่งมาสู่ชนอีกรุ่นหนึ่ง พร้อมทั้งพัฒนาปรับปรุง เปลี่ยนแปลงองค์ความรู้และกิจกรรมต่างๆ ทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมให้มีความเหมาะสมตามกาลสถานที่และกลุ่มชนอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นพื้นฐานของความเจริญรุ่งเรืองของเศรษฐกิจสังคมในปัจจุบัน (เอี่ยม ทองดี. 2538 : 8-12)

สรุป ความเป็นมาของวัฒนธรรมข้าว วัฒนธรรมข้าวนั้นเริ่มเกิดขึ้นประมาณปลายยุคหินกลาง หรือต้นยุคหินใหม่ และมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เหมาะสมตามยุคสมัยที่เปลี่ยนไป มีการสืบทอดโดยการเรียนรู้จากรุ่นหนึ่งมาสู่ชนอีกรุ่นหนึ่ง

2.3 แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวในด้านการผลิต

2.3.1 วัฒนธรรมข้าวในการผลิตเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายประการได้แก่ (วิมล คำศรี และคณะ. 2544 : 26-27)

2.3.1.1 แรงงาน หมายถึง แรงงานที่ใช้ในการทำนาทุกขั้นตอน ตั้งแต่การเตรียมดินการเพาะปลูก การดูแลรักษา ไปจนถึงการเก็บเกี่ยวผลผลิต ทั้งแรงงานคน และแรงงานสัตว์

2.3.1.2 ที่ดิน หมายถึง สถานที่ที่จะปลูกข้าว ซึ่งถือเป็นปัจจัยพื้นฐาน ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพที่ดิน รวมทั้งกรรมสิทธิ์และชนิดของที่ดินนั้นๆ

2.3.1.3 ลมฟ้าอากาศ หมายถึง แสง อุณหภูมิ ความชื้น ลม ในประเทศไทยจะได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ทำให้เกิดฝนสามารถทำนาปลูกข้าวได้ ต่อมาได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเหตุให้ข้าวสุกเร็วขึ้น

2.3.1.4 ทุน หมายถึง เงินและเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับเตรียมดิน บำรุงรักษา เก็บเกี่ยว นวด ขนส่งและการแปรรูปข้าว ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งในการทำด้วย

2.3.1.5 การจัดการ หมายถึง การเลือกพันธุ์ข้าว การวางแผนเตรียมดิน การวางแผนปลูกข้าว การว่าจ้างหรือการแลกเปลี่ยนแรงงาน การใช้เครื่องมือเครื่องใช้ การจัดจำหน่ายข้าว

2.3.2 วิธีการปลูกข้าวในประเทศไทย แบ่งออกได้เป็น 3 อย่าง ตามสภาพพื้นที่ปลูก ดังนี้ (สำนักงานประชาสัมพันธ์เขต 1 ขอนแก่น. 2549 : ออนไลน์)

2.3.2.1 การปลูกข้าวไร่หมายถึง การปลูกข้าวบนที่ดอนและไม่มีน้ำขัง ในพื้นที่ปลูกพื้นที่ดอน ส่วนมาก เช่น เขิงภูเขา มักจะไม่มีระดับ คือสูงๆ ต่ำๆ จึงไม่สามารถไถเตรียมดิน

และปรับระดับได้ง่าย เหมือนกับพื้นที่ราบ เพราะฉะนั้น ชาวนามักจะปลูกแบบหยอด โดยขั้นแรก ทำการตัดหญ้าและต้นไม้ออก และทำความสะอาดพื้นที่ที่จะปลูก แล้วใช้หลักไม้ปลายแหลม เจาะดินเป็นหลุมเล็กๆ แล้วหยอดเมล็ดพันธุ์ลงในหลุม หลังจากหยอดเมล็ดพันธุ์ข้าวแล้ว ก็ใช้เท้า กลบดินปากหลุม เมื่อฝนตกลงมาหรือเมล็ดได้รับความชื้นจากดินก็จะงอก และเจริญเติบโตเป็นต้นข้าว เนื่องจากที่ดอนไม่มีน้ำขังและไม่มีการชลประทาน การปลูกข้าวไร่ จึงต้องใช้น้ำฝนเพียงอย่างเดียว พื้นที่ที่ปลูกข้าวไร่จะแห้งและขาดน้ำทันทีเมื่อสิ้นฤดูฝน ดังนั้น การปลูกข้าวไร่จะต้องใช้พันธุ์ข้าวที่มีอายุเบา โดยปลูกในต้นฤดูฝน และแก่เก็บเกี่ยวได้ในปลาย ฤดูฝน การปลูกข้าวไร่ ชาวนาจะต้องหมั่นกำจัดวัชพืชเพราะที่ดอนมักจะมีวัชพืชมากกว่าที่ลุ่ม เนื้อที่ที่ใช้ในการปลูกข้าวไร่ ในประเทศไทยมีจำนวนน้อย และมีปลูกมากเฉพาะในภาคเหนือ และภาคใต้ ส่วนภาค ตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางปลูกข้าวไร้น้อยมาก

2.3.2.2 การปลูกข้าวนาหว่าน มีวิธีการทำได้หลายวิธีเช่น การปลูกแบบ หว่านแห้ง หรือหว่านสำรวย หลังจากที่ได้เกษตรกรไถดะ ไถแปรแล้วก็หว่านเมล็ดแห้งเลย เมล็ดข้าวที่หว่านจะตกลงไปอยู่ตามซอกก่อนดิน เกษตรกรบางรายที่มีแรงงาน อาจจะคราดกลบอีกครั้ง แต่บางรายก็ไม่มีการคราดกลบ ในแหล่งที่สามารถระบายน้ำเข้าได้ ให้ระบายเข้าช้าๆ ถ้าระบายเร็วเกินไป เมล็ดจะลอยไปอยู่ปลายน้ำหมด การปลูกแบบไถหว่านหลังจี่ไถ ในบางครั้งหลังจากที่ไถดะแล้ว ฝนมาเร็วไม่สามารถไถแปรและคราดได้ทันที อาจจะเอาเมล็ดข้าวแห้งมาหว่านบนหลังจี่ไถได้เลยแต่ เมล็ดพันธุ์อาจได้รับความเสียหายจากนก หนูมาก การปลูกข้าวแบบหว่านเทือกหรือหว่านข้างอก หรือการทำนาหว่านน้ำตมแผนใหม่ วิธีการเตรียมดินเช่นเดียวกับแปลงตกกล้าหรือแปลงปักดำทั่วไป ต่อเมื่อทำเทือกหรือปรับเทือกให้เสมอกันครั้งสุดท้ายแล้ว ต้องปล่อยน้ำออกให้แห้ง จากนั้นให้ ชักร่องหรือทำร่องให้เป็นแปลงย่อย ที่มีความกว้าง 3-4 เมตร เพื่อให้เทือกแห้งดียิ่งขึ้นเสร็จแล้วนำข้างอกที่เตรียมไว้แล้ว มาหว่านลงในแปลงย่อยๆ นั้น การปลูกข้าวแบบหว่านข้างอก หรือการปลูกแบบนาหว่านน้ำตม ในพื้นที่บางแห่งเป็นที่ลุ่ม ไม่สามารถระบายน้ำออกได้และบางแห่งดินเปรี้ยวด้วย เตรียมดินเหมือนกับทำนาค้ำแล้วทิ้งไว้ตกตะกอนเพื่อให้ น้ำที่ขังอยู่นั้นใส ในระหว่างที่ตกตะกอนนั้นให้รีบหว่านข้างอกลงไป เมล็ดข้าวซึ่งหนักกว่าตะกอนจะตกถึงผิวดินก่อน และ ตะกอนนั้นจะตกลงไปทับเมล็ดข้าวอีกทีหนึ่งทำให้น้ำไม่สามารถพัดพาเมล็ดข้างอกลอยไปที่อื่นได้ เมื่อตะกอนตกหมดแล้ว น้ำจะใส ทำให้น้ำที่ขังอยู่ได้รับแสงแดดที่ผ่านน้ำลงไป ข้าวก็จะเริ่มงอก และเจริญเติบโตต่อไป

2.3.2.3 การปลูกข้าวนาค้ำ หมายถึง ปลูกข้าวที่ต้องมีการเพาะเมล็ดข้าวหรือตกกล้าในแปลงขนาดเล็กเสียก่อน แล้วจึงถอนต้นกล้าเอาไปปักดำในแปลงใหม่ วิธีการแบบนี้ ถ้าพิจารณากันในด้านผลผลิตแล้วจะสูงกว่าการทำนาโดยวิธีอื่น หลังจากทำการปลูกข้าวแล้ว ชาวนา

ต้องให้ การดูแลรักษาต้นข้าวในนาเป็นอย่างดีจนกระทั่งเก็บเกี่ยว เช่นการป้องกันวัชพืชโรคและแมลงต่างๆ ไม่ให้ทำลายต้นข้าว ซึ่งอาจจะทำให้ผลผลิตลดลงได้นอกจากนั้น ก็ต้องดูแลให้ปุ๋ยแก่ต้นข้าว อันเปรียบเสมือนอาหารเสริมจากอาหารที่ต้นข้าวได้รับจากดิน น้ำและอากาศ

สรุป วัฒนธรรมข้าวในด้านการผลิตมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องได้แก่ แรงงาน ที่ดิน น้ำ ลมฟ้าอากาศ ทุน และการจัดการ สำหรับวิธีการปลูกข้าวในประเทศไทย แบ่งออกตามสภาพพื้นที่ปลูก ดังนี้ การปลูกข้าวไร่ คือการปลูกข้าวบนที่ดอนและไม่มีน้ำขัง ชาวนามักจะปลูกแบบหยอด อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว การปลูกข้าวนาหว่านคือ การปลูกข้าวโดยวิธีการหว่านเมล็ดข้าวลงในแปลงนาที่ได้เตรียมดินไว้แล้ว มีวิธีการทำได้หลายวิธีเช่น การปลูกแบบหว่านข้าวแห้งหรือหว่านสำรวย การปลูกข้าวแบบหว่านข้าวงอก หรือการปลูกแบบนาหว่านนํ้าตม การปลูกข้าวนาดำคือปลูกข้าวที่ต้องมีการตกกล้าในแปลงขนาดเล็กก่อนแล้วจึงถอนต้นกล้าเอาไปปักดำในแปลงใหม่ที่ได้มีการเตรียมดินไว้แล้ว

2.4 แนวคิดที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมการบริโภค

ข้าว เป็นเมล็ดพืชตระกูลหญ้าชนิดหนึ่งซึ่งคนไทยรู้จักปลูกเพื่อนำมาเป็นอาหารมาแต่โบราณ เมื่อได้ข้าวเปลือกจากรวงข้าวมาแล้ว ก่อนที่จะนำมารับประทานจะต้องผ่านกรรมวิธีหลายขั้นตอน โดยเริ่มจากการนำข้าวเปลือกมากะเทาะให้เปลือกหลุดโดยใช้ครกตำข้าว หรือในปัจจุบันใช้เครื่องสีข้าวแทนเปลือกข้าวที่หลุดออกมานี้ เรียกว่าแกลบ สามารถนำไปผสมทำอิฐได้ จากนั้นนำข้าวที่ตำหรือสีแล้วมาใส่กระด้งฟัดเพื่อให้เนื้อข้าวแยกออกจากเปลือก เมล็ดข้าวที่ได้เรียกว่าข้าวกล้อง มีลักษณะเป็นสีมะขาม เสร็จแล้วนำข้าวกล้องมาใส่ครก ใช้สากตำข้าวโลกเรียกว่าซ้อมข้าว ทำให้ผิวข้าวกล้องที่เป็นสีน้ำตาลหลุดออกกลายเป็นผงสีน้ำตาลอ่อนเรียกว่า รำข้าว จากนั้นก็ฟัดเอารำออก ข้าวกล้องเมื่อผ่านการซ้อมแล้ว จะข้าวกลายเป็นข้าวสารพร้อมที่จะนำไปหุงเป็นข้าวสุกได้ต่อไป เมล็ดข้าวส่วนที่หักเราเรียกว่า ปลายข้าว สามารถนำไปหุงต้มเป็นข้าวรับประทานได้

2.4.1 การบริโภคข้าวคนไทย

คนไทยนำข้าวมาบริโภคเป็นอาหารหลักและนำมาทำเป็นของหวาน ทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว ข้าวที่นำมาบริโภคเป็นอาหารหลักมีวิธีการทำให้สุก ดังนี้ (งามพิศ สัตย์สงวน. 2541 : 165-166)

2.4.1.1 ข้าวเจ้า มีวิธีหุง 3 วิธี ได้แก่

2.4.1.1.1 หุงข้าวแบบเช็ดน้ำ คือ การนำข้าวสารใส่ในภาชนะที่จะหุงข้าว ข้าวสารให้สะอาดก่อนนำไปตั้งไฟ เลี้ยวให้น้ำเดือดเมื่อเมล็ดข้าวสุกแล้วจะรินน้ำทิ้งไป เรียก ว่าเช็ด

น้ำข้าว แล้วเอาหม้อข้าวมาตั้งไฟอ่อน ๆ เพื่อให้ข้าวในหม้อแห้งหมดเรียกว่า ดงข้าว จนข้าวสุก ระอุดี

2.4.1.1.2 หุงข้าวแบบไม่เช็ดน้ำ คือ การนำเอาข้าวสารที่ข้าวใส่ภาชนะที่จะ หุงต้ม เติมน้ำให้ท่วมข้าวประมาณ 1-2 นิ้ว ยกหม้อขึ้นตั้งๆ ไฟแรง เมื่อเดือดทั่วดีแล้ว เปิดฝาใช้ทัพพี คนให้ทั่วแล้วปิดฝา แล้วลดไฟให้อ่อนลงเรียกว่า ราไฟ เมื่อน้ำแห้งสนิทและข้าวสุกระอุดีแล้วจึงยก ลง

2.4.1.1.3 นึ่งข้าว คือการทำข้าวสารสุกโดยใช้ไอน้ำ นำกระทะตั้งบนไฟ ใส่ น้ำในกระทะแล้ววางซึ่งสำหรับนึ่งลงบนกระทะนำข้าวที่ซาวแล้วใส่ภาชนะทนความร้อนตั้งไว้ ในซึ่ง ใส่ น้ำให้ท่วมข้าว 1.0-1.5 นิ้ว ปิดฝากระทะ ตั้งไฟให้น้ำในกระทะเดือดเป็นไอน้ำ การนึ่งนี้ ต่อมาเปลี่ยนเป็นการนึ่งด้วยลังถึงซึ่งเป็นภาชนะอะลูมิเนียม

2.4.1.2 ข้าวเหนียว มีวิธีหุง 2 วิธี ได้แก่

2.4.1.2.1 วิธีหุงด้วยการนึ่ง ก่อนจะนึ่งต้องนำข้าวสารไปแช่น้ำไว้ก่อน ประมาณ 5 ชั่วโมงขึ้นไป หลังจากนั้นจึง สงข้าว สงคือการนำข้าวขึ้นจากน้ำแล้วใส่กระชอน พักไว้ สักครู่ ภาชนะที่ใช้นึ่งข้าวเหนียว เรียกว่า หวด เป็นภาชนะที่เดิมทำด้วยดินเผามีรูที่ก้น ปัจจุบันทำ ด้วยไม้ไผ่สาน ใช้ใบตองหรือผ้าขาวบางปูที่ก้นหวดจึงใส่ข้าวเหนียว นำหม้อใส่น้ำแล้วยกหวดขึ้น วางบนปากหม้อ ปิดฝา นึ่งจนข้าวเหนียวสุกระอุดี

2.4.1.2.2 วิธีหุงข้าวเหนียวด้วย หลาม เป็นการหุงอาหารให้สุก โดยใช้ กระบอกลไม้ไผ่เป็นภาชนะ นำข้าวเหนียวที่แช่น้ำแล้วมากรอกลงในกระบอก เทน้ำใส่เข้าไปใน กระบอกเท่าปริมาณข้าว ม้วนใบตองให้แน่นทำเป็นจุกแล้วอุดปากกระบอกให้แน่นนำไปเผาไฟ

นอกจากจะหุงข้าวให้ได้เมล็ดสวยด้วยวิธีการต่าง ๆ ข้างต้นแล้ว คนไทยบางคนยังชอบกินข้าวต้มเป็นอาหารหลักในมือเช้า ข้าวต้มมี 2 ชนิดคือ ข้าวต้มกับและข้าวต้มเครื่อง ข้าวต้มกับ คือข้าวต้มที่ต้มกับข้าวที่ทำงานง่าย ๆ เช่น ไข่เจียว ปลาทอด ผักดอง เป็นต้น ส่วนข้าวต้ม เครื่อง คือข้าวต้มที่ต้มผสมกับอาหารอื่น ๆ เช่น กุ้ง หมู ไก่ แล้วปรุงรสให้อร่อย การต้มข้าวต้มมี วิธีการดังนี้คือ ใช้ข้าวหนึ่งส่วนซาวแล้วใส่น้ำ 6-7 ส่วน ตั้งบนไฟแรง พอเดือดแล้วราไฟ ต้มต่อไป จนข้าวสุกบานทั่วกัน

2.4.2 ข้าวที่เป็นของคาว

คนไทยภาคกลางบริโภคข้าวเจ้าเป็นอาหารหลัก นอกจากนำข้าวสารมาหุงจนได้ ข้าวสวยไว้กินกับอาหารอื่น ๆ ที่เรียกว่า กับข้าว แล้ว ยังนำข้าวสวยไปปรุงเป็นอาหารหลากหลาย ชนิด บางชนิดเป็นอาหารที่ได้รับอิทธิพลจากต่างชาติ แต่ได้เข้ามาผสมผสานจนกลายเป็นอาหาร

ประเภทหนึ่งของคนไทยภาคกลาง ข้าวที่เป็นอาหารคาวมักเป็นอาหารจานเดียว (สุกัญญา ภัทรราชย์. 2542 : 601)

2.4.2.1 ข้าวแกง คือ ข้าวสวยราดแกง อาจเป็นแกงเผ็ดหรือผัดเผ็ดก็ได้

2.4.2.2 ข้าวมัน คือ ข้าวที่นำมาหุงกับกะทิให้สุกแล้วกินคู่กับสิ่งอื่น ได้แก่ ข้าวมันส้มตำ ข้าวมันไก่

2.4.2.3 ข้าวผัด คือ ข้าวที่นำไปผัดกับน้ำมันใส่เนื้อสัตว์บางชนิดได้ เช่น ข้าวผัดกุ้ง ข้าวผัดหมู เป็นต้น ข้าวผัดน่าจะแบ่งเป็นอาหารที่คนไทยรับมาจากจีน

2.4.2.4 ข้าวหมก คือ ข้าวสวยที่ปรุงด้วยเครื่องเทศและไขมัน มีเนื้อไก่หรือเนื้อพะยอมไว้ในข้าวสาร เป็นอาหารที่ได้รับอิทธิพลจากแขก

2.4.2.5 ข้าวบุหรี คือ ข้าวสวยที่หุงอย่างแขก ปรุงโดยใส่เนยใส่ถั่วหรือหญาฝรั่ง ในภาษาเปอร์เซียเรียกว่า บิรยานี ภาษาชวาเรียกว่า กะปูลี สันนิษฐานว่าอาหารชนิดนี้ น่าจะได้รับอิทธิพลจากพวกแขกเปอร์เซีย

2.4.2.6 ข้าวขาหมู คือ ข้าวที่ราดด้วยขาหมูเคี้ยวจนเปื่อยกินแรมกับผักกาดดอง เป็นอาหารของคนจีน

2.4.2.7 ข้าวหมูแดง คือ ข้าวที่นำหมูแดง หมูกรอบ กุนเชียง ไข่ต้ม มาวางบนข้าวสวย แล้วราดน้ำปรุงรส กินคู่กับต้นหอมเป็นอาหารที่ได้รับมาจากคนจีนเช่นเดียวกันกับข้าวขาหมู

นอกจากจะนำข้าวมาปรุงเป็นอาหารคาวแล้ว ยังได้รับอิทธิพลจากคนจีนนำข้าวมาแปรรูปเป็นแป้ง แล้วนำไปทำเป็นเส้นขนาดต่าง ๆ ได้แก่ เส้นก๋วยเตี๋ยว ก๋วยจั๊บ เส้นหมี่ เกี๊ยมอี และขนมจีน ดังนั้น ข้าวจึงเป็นภูมิปัญญาอันล้ำค่าที่คู่กับคนไทยและวิถีไทย

2.4.3 ข้าวที่ทำเป็นของหวาน

ข้าวที่คนไทยรับประทานเป็นของหวานมีทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวเช่นเดียวกับอาหารหลักและมีทั้งนำมาทำจากเมล็ดข้าวโดยตรงและนำมาบดเป็นแป้ง โดยสามารถที่จะนำข้าวมาประกอบเป็นของหวานรับประทาน ได้ตั้งแต่เมล็ดข้าวที่ยังอ่อนอยู่จนถึงเมล็ดข้าวที่แก่จัด ได้แก่ (วันดี ณ สงขลา และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์. 2542 : 620-623)

2.4.3.1 ขณะที่ข้าวยังอ่อนอยู่ในรวงข้าวมีลักษณะเป็นน้ำนมเมื่อเกี่ยวนำเมล็ดมาโผลกจนแหลกแล้วใส่น้ำลงไปเล็กน้อย กรองด้วยผ้าขาวบางจะได้น้ำแป้งมีสีเขียวสวย นำไปตั้งไฟใส่น้ำตาลแล้วกวนพอเดือดทั่วสุดจะมีลักษณะข้นอย่างแป้งเปียกเรียก ข้าวยาจู

2.4.3.2 เมื่อเมล็ดข้าวพ้นจากเป็นน้ำนมแต่ยังไม่แก่จัดเปลือกยังเขียวอยู่ คนไทยรู้จักนำข้าวนี้มานวดเอาเมล็ดออกจากรวงแล้วใส่กระทะคั่วจนสุก พรมน้ำเกลือเล็กน้อย เมื่อเมล็ด

ข้าวสุกทั่วกันนำไปใส่ครกตำข้าว โขลกพอเมล็ดแบนเปลือกหลุดล่อน ข้าวนี้เรียกว่าข้าวเม่า นิยมใช้ข้าวเหนียวทำ นอกจากข้าวเม่า คนไทยยังสามารถนำไปทำอาหารดัดแปลงได้อีกหลายชนิด ได้แก่

2.4.3.2.1 ข้าวเม่าราง คือข้าวเม่าที่โขลกแล้วยังไม่ฝัดเปลือกออก นำมาใส่กระทะกั่วจนเมล็ดพองตักขึ้นกระด้ง ฝัดเปลือกออก มีลักษณะกรอบ มีรสเค็มชนิด ๆ บางคนใส่น้ำกะทิรับประทาน เรียกว่าข้าวเม่ารางน้ำกะทิ

2.4.3.2.2 ข้าวเม่าคลุก คือนำข้าวเม่ามาพรมน้ำชนิด ๆ พอนุ่มคลุกกับมะพร้าวขูดใส่เกลือชนิด ๆ น้ำตาลน้อย รับประทานคู่กับกล้วยไข่

2.4.3.2.3 ข้าวเม่าทอด คือข้าวเม่ารางนำมาคลุกปนกับหน้ากระทิก นำมาปั้นห่อหุ้มกล้วยไข่ที่ปอกแล้วจนมิด นำไปทอดในน้ำมันร้อนจัดจนเหลืองจัดเป็นสีน้ำตาล

2.4.3.2.4 ข้าวเม่าหมี คือข้าวเม่าที่นำไปทอดพอสีนวล ๆ กรอบทั่วกันแล้ว ตักขึ้นคลุกผสมกับเครื่องปรุงอันได้แก่ กุ้งแห้ง ถั่วลิสงคั่ว เต้าหู้เหลืองหั่นชิ้นเล็ก ๆ ไข่เจียว บาง ๆ หั่นฝอย กระเทียมเจียว เครื่องปรุงนี้จะนำไปทอดกรอบแล้วเมื่อคลุกกับข้าวเม่าจะใส่เกลือน้ำตาลเก็บไว้กินได้หลายวัน

2.4.3.3 ของหวานทำจากเมล็ดข้าวที่แก่จัด ได้แก่ (งามพิศ สัตย์สงวน. 2541 : 169-171)

2.4.3.3.1 ข้าวเหนียวมูน คือ ข้าวเหนียวที่นึ่งสุกใส่กะทิคลุกให้เข้ากันผสมเกลือและน้ำตาลรับประทานกับน้ำตาลต่าง ๆ เช่น น้ำกุ่ม น้ำสังขยา น้ำมะม่วง เป็นต้น

2.4.3.3.2 ข้าวต้มผัด คือ ข้าวเหนียวผัดในน้ำกะทิ ห่อด้วยใบตองทำเป็นกลีบหนึ่งให้สุก

2.4.3.3.3 ข้าวต้มมัดใต้ คือ ข้าวเหนียวผัดกับกะทิแต่มีใส่ถั่วเขียวผัดกับหอมยาวกว่าข้าวต้มมัด แล้วมัดด้วยตอกเป็นเปลาะๆ สัก 4 เปลาะ นำไปต้มประมาณ 1 ชั่วโมง

2.4.3.3.4 ข้าวต้มจิ้ม คือ ข้าวเหนียวใส่ใส่กล้วยน้ำว้า แล้วห่อใบตองมัดสองกลีบติดกันด้วยตอกเอาลงต้ม เมื่อจะรับประทานนำมาแก้ห่อออก ตัดเป็นคำ ๆ คลุกกับมะพร้าวขูดเป็นเส้น ๆ ใส่เกลือ น้ำตาล

2.4.3.3.5 ข้าวต้มลูกโยน คือ ข้าวต้มผัดหรือข้าวต้มจิ้มที่นำไปห่อใบไม้บางชนิด เช่น ใบตอง ใบลำเจียก ใบมะพร้าว ห่อม้วนพันแล้วทิ้งชายให้ยาวพอจะจับโยนได้ แล้วใช้ตอกมัดห่อข้าวต้มนำไปต้มจนสุก

2.4.3.3.6 ข้าวต้มน้ำวุ้น คือ ข้าวเหนียวห่อใบตองเป็นสามเหลี่ยมนำไปต้มจนสุกนำมารับประทานกับน้ำเชื่อม

2.4.3.3.7 ข้าวเหนียวปิ้ง คือ ข้าวเหนียวมูนใส่ไส้กล้วยหรือใส่เผือก ห่อใบตองเป็นรูปกรวย นำไปปิ้งประมาณ 5-6 นาที จนออกเกรียมชนิด ๆ

2.4.3.3.8 ข้าวแดงกา คือ ข้าวเหนียวหนึ่งโหลกปนงา ทางอีสานและทางเหนือ ผสมน้ำตาลด้วย เรียกว่า ขนมแดงกา

2.4.3.3.9 ข้าวหลามตัด คือ ข้าวเหนียวหนึ่งอัดในถาด พรมน้ำกะทิ โรยถั่ว ทอด ตัดเป็นรูปสี่เหลี่ยม

2.4.3.3.10 ข้าวเหนียวแก้ว คือ ข้าวเหนียวที่เอามาควนกับกะทิและ น้ำตาลทราย

2.4.3.3.11 ข้าวเหนียวแดง คือ ข้าวเหนียวที่เอามาควนกับกะทิและน้ำตาล อ้อยมีสีแดงน้ำตาลไหม้

2.4.3.3.12 ข้าวพอง คือ ขนมที่ทำด้วยเมล็ดข้าวผสมกับน้ำตาล อัดเป็นแผ่น ตากให้แห้งแล้วทอดให้พอง

2.4.3.3.13 ขนมนางเล็ด คือ ข้าวเหนียวหนึ่งแผ่นเป็นแผ่นกลม ตากแห้งแล้วทอด น้ำมันให้พอง โรยน้ำตาลเคี้ยว

2.4.3.3.14 ข้าวหมากหรือข้าวหมัก คือ ข้าวเหนียวหนึ่งหมักกับแป้งเชื้อ ประมาณ 2-3 วัน จนมีรสหวาน นิยมรับประทานกับข้าวหลามตัด

2.4.3.3.15 ข้าวตัง คือ ข้าวสุกที่ติดเป็นแผ่นเกรียมอยู่ที่ก้นหม้อหรือกระทะ นิยมไปกินเป็นของกินเล่น ถ้านำไปทอดกินพร้อมผักกาดคองห่อไส้ที่เรียกว่าเมี่ยงลาว เรียกว่า ข้าวตังเมี่ยงลาว ข้าวตังทอดโรยหน้ามะพร้าวขูด งาและน้ำตาลเรียกว่า ข้าวตังทรงเครื่อง ข้าวตัง ทอดกินกับหลน ที่ทำจาก หมู กุ้ง กะทิ เรียกว่า ข้าวตังหน้าตั้ง

2.4.3.4 ของหวานในภาคกลางที่ทำจากแป้งข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียว

แป้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวได้มาจากเอาเมล็ดข้าวแช่ในน้ำให้นิ่ม แล้วนำไปโม่ ละเอียดพร้อมด้วยน้ำ จากนั้นก็นำไปกรองและกรองเอาน้ำออกแล้วนำไปผึ่งแดดจนแห้ง แป้งที่ได้จากข้าวนี้ เป็นส่วนประกอบสำคัญในการทำขนมหวานของไทยซึ่งมีหลากหลายชนิด ดังนี้ (สุกัญญา ภัทรราชย์, 2536 : 10-4)

2.4.3.4.1 ข้าวเกรียบ คือ แป้งข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียวทำเป็นแผ่นตากให้แห้ง แล้วปิ้งหรือทอด มีหลายชนิด เช่น ข้าวเกรียบงา ข้าวเกรียบว่าว ข้าวเกรียบกุ้ง

2.4.3.4.2 ข้าวเกรียบปากหม้อ คือ ของว่างที่ทำด้วยแป้งข้าวเจ้าละเลงบนผ้า ที่ขึงปากหม้อ มีไส้ทำด้วยหมูหรือกุ้ง

2.4.3.4.3 ข้าวเกรียบอ่อน คือ ขนมที่ทำจากแป้งข้าวเจ้าละลายกับน้ำตาลโตนด หรือน้ำตาลมะพร้าว มีไส้ทำด้วยถั่วและมะพร้าวรับประทานกับน้ำตาลคลุกงา

2.4.3.4.4 ข้าวตู คือ ข้าวตากคั่วแล้วตำเป็นผงเคล้ากับน้ำตาลและมะพร้าวใช้เป็นเสบียงยามเดินทางไกล ข้าวตูมีอยู่ทุกภาค

2.4.3.4.5 ขนมครก คือ ข้าวสารไม่แป้งเป็นแป้งเหลว ผสมกะทิหยอดในภาชนะที่ทำเป็นหลุมตั้งบนเตาไฟ

2.4.3.4.6 ขนมถั่วย คือ ขนมที่ทำด้วยแป้งข้าวเหนียว กะทิ น้ำตาลปีบ ไส้ตะไลง

2.4.3.4.7 กะละแม คือ ขนมที่ทำด้วยแป้งข้าวเหนียว กะทิและน้ำตาล กวนจนเหนียวเป็นสีดำ

2.4.3.4.8 ขนมหุซัง คือ ขนมที่ทำจากแป้งข้าวเหนียวปั้นเป็นรูปสามเหลี่ยม เอาไปต้มให้สุกคลุกด้วยเกลือกับมะพร้าวเป็นขนมชนิดหนึ่งที่อยู่ในเครื่องกระยาบวช

2.4.3.4.9 ขนมด้วง คือ ขนมที่ทำด้วยแป้งข้าวเจ้าปั้นเป็นตัวเล็ก ๆ คล้ายตัวด้วง กินกับงาคั่วผสมน้ำตาล เหยาะกะทิและมะพร้าวชุค

2.4.3.4.10 ขนมเรไรคล้ายขนมด้วงแต่เล็กกว่าทำจากแป้งข้าวเจ้าและแป้งท้าวยายม่อม

2.4.3.4.11 ขนมน้ำดอกไม้หรือขนมชักหน้า คือ ขนมที่ทำจากแป้งข้าวเจ้า ผสมแป้งมัน ละลายกับน้ำเชื่อมใส่ด้วยตะไลหนึ่งเมื่อสุกหน้าจะนูน

สรุป คนไทยนำข้าวมาบริโภคเป็นอาหารหลักและนำมาทำเป็นของหวาน ทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว มีวิธีการหุงหลายแบบ เช่น ข้าวจ้าว หุงแบบเช็ดน้ำ แบบไม่เช็ดน้ำ และแบบนึ่ง ส่วนข้าวเหนียวใช้วิธีการนึ่งด้วยหวด หรือใส่กระบอกไม้ไผ่เรียกว่าข้าวหลาม ข้าวสามารถนำมาประกอบเป็นอาหารโดยตรง และที่ประกอบเป็นอาหารจากแป้งข้าวเจ้า และแป้งข้าวเหนียว ทั้งอาหารคาวและอาหารหวาน ได้แก่ ข้าวที่ทำเป็นของคาว เช่น ข้าวแกง ข้าวมัน ข้าวผัด ข้าวหมก ข้าวหมูหริ้ ข้าวขาหมู ข้าวหมูแดง เป็นต้น ข้าวที่ทำเป็นของหวาน ได้แก่ ข้าวเม่า ข้าวเหนียวมูน ข้าวต้มมัด ข้าวต้มจิ้ม ข้าวต้มลูกโยน ข้าวเหนียวปิ้ง ข้าวหลามตัด ข้าวเหนียวแก้ว ข้าวเหนียวแดง ข้าวพอง ข้าวหมาก ข้าวตัง เป็นต้น ของหวานในภาคกลางที่ทำจากแป้งข้าวเจ้าหรือข้าวเหนียว ได้แก่ ข้าวเกรียบ ข้าวตู ขนมครก ขนมถั่วย กะละแม ขนมหุซัง ขนมด้วง ขนมเรไร ขนมดอกไม้ เป็นต้น

2.5 แนวคิดที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยน

2.5.1 แนวคิดการแลกเปลี่ยน วิมล คำศรี และคณะ (2544 : 14-15) ได้เสนอทฤษฎีสังคมวิทยา ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญโดยสรุปดังนี้ตัวแบบการแลกเปลี่ยนของทฤษฎีนี้มีสมมติฐาน

สำคัญว่า มนุษย์แต่ละคนมีความต้องการอะไรหลายอย่างในชีวิต แต่ตัวเองไม่สามารถจะสนองความต้องการของตนเองด้วยตนเองทั้งหมดได้ จะต้องอาศัยผู้อื่นมาช่วยสนองความต้องการเหล่านั้นด้วยจึงจะครบ นอกจากนั้นมนุษย์แต่ละคนยังต้องการผลตอบแทนจากการแลกเปลี่ยนสิ่งต่างๆ ระหว่างกันให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ดังนั้น เนื่องจากมนุษย์ต้องการสิ่งต่างๆ จากผู้อื่น จึงต้องเข้าสู่สัมพันธ์หรือติดต่อกับผู้อื่น และเนื่องจากแต่ละคนต้องการผลประโยชน์ตอบแทนมากที่สุดที่ตนนำไปแลกเปลี่ยนสิ่งที่ดีที่มีความยุติธรรมขึ้น ความต้องการกันและกันจึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกัน กฎระเบียบที่ร่วมกันสร้างขึ้น จะควบคุมความประพฤติของกันและกัน กฎระเบียบที่อำนวยความสะดวกสูงสุดจะช่วยรักษาสัมพันธ์ภาพให้ดำรงอยู่ได้นานและมั่นคง

สิ่งที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนอาจเป็นวัตถุประสงค์ของ เช่น ข้าวปลาอาหาร ของใช้ต่างๆ เครื่องมือ เครื่องอำนวยความสะดวก และสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุประสงค์ของ เช่น ความรัก ความเห็นอกเห็นใจ ความห่วงใย ความปรารถนา ข้อมูลข่าวสาร และคำปรึกษา เป็นต้น ของที่เป็นวัตถุประสงค์และไม่เป็นวัตถุประสงค์ เหล่านี้ มีความสำคัญต่อมนุษย์ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน จึงเป็นสิ่งบังคับให้มนุษย์ต้องติดต่อบริสัมพันธ์และดำรงความสัมพันธ์เอาไว้ ครอบคลุมถึงความสัมพันธ์ยังอำนวยความสะดวกมากที่สุด

ความสัมพันธ์ทางสังคม ตามทฤษฎีนี้มีได้ตั้งแต่มนุษย์ตั้งแต่สองคนซึ่งให้และรับผลตอบแทนต่อกันโดยตรง ไปจนถึงระหว่างคนหลายคน ซึ่งการให้และการรับเป็นไปโดยอ้อม ความสัมพันธ์ซับซ้อนและเข้าใจได้ยาก แต่บุคคลที่อยู่ในความสัมพันธ์ก็มีความเชื่อศรัทธาจึงได้คงอยู่ในความสัมพันธ์และปฏิบัติตามกฎระเบียบของสังคม เพราะคาดว่าจะได้รับผลตอบแทนจากความสัมพันธ์นั้น สังคมจึงดำรงอยู่ได้

2.5.2 รูปแบบวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนในวัฒนธรรมข้าวของไทย ผลการศึกษาของ วิมล คำศรี และคณะ (2544 : 137-138) พบว่า ชุมชนวัฒนธรรมข้าวรอบทะเลสาบสงขลา มิได้มีผลผลิตครบถ้วนตามความจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต การแลกเปลี่ยนข้าวกับผลผลิตอย่างอื่น ซึ่งเป็นความจำเป็นขั้นพื้นฐานจึงเกิดขึ้น ชุมชนวัฒนธรรมข้าวรอบทะเลสาบสงขลา ใช้ข้าวเป็นปัจจัยแลกเปลี่ยนกับผลผลิตอื่นๆ เพื่อใช้เป็นเครื่องอุปโภคบริโภค ซึ่งจำเป็นในชีวิตประจำวันหลายอย่างเช่น แลกกับหัวมัน กุ้ง น้ตาลโตนด น้ำผึ้ง จาก พริก เกลือ ยาเส้น กะปิ ผลไม้ ผัก เหนาะ หมาก พลุ โองน้ำ ไปจนถึงกระเบื้องมุงหลังคา เป็นต้น การถ่ายโอนผลผลิตซึ่งกันและกัน โดยมีข้าวเป็นปัจจัยหลักในการแลกเปลี่ยนดังกล่าวนี้ กระทำกันทั้งภายในชุมชน และภายนอกชุมชน ส่วนลักษณะการแลกเปลี่ยนระหว่างข้าวกับเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ มีอยู่สองลักษณะคือ แลกเป็นข้าวเปลือกและแลกเป็นข้าวเลียง ตามอัตราที่ทั้งสองฝ่ายตกลงกันอย่างมีมิตรภาพ ลักษณะการแลกเปลี่ยนส่วนใหญ่เป็นการ แบ่งกันใช้ ให้กันกิน และชวานา มักจะเป็น ผู้ให้ เสียมากกว่า

ส่วนจุดแลกเปลี่ยนมีอยู่หลายแห่ง เช่น ที่บ้าน ที่ตลาด ที่วัด และ จุดนัดพบอื่นๆ เช่น ท่าเรือหรือจุดจอดเรือ เป็นต้น

จากวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนข้าวในลักษณะ มิตรภาพ แบ่งกันใช้ ให้อันกิน และสัจจะวาจาต่อกันดังกล่าว (บุญเลิศ ช่วชธานี. 2546 : 25-26) ทำให้การแลกเปลี่ยนข้าวกับเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ ระหว่างชุมชนเดียวกัน หรือต่างชุมชนอย่างต่อเนื่องจึงทำให้เกิดผลเป็นพลังอำนาจชุมชนขึ้น ดังเช่น การปฏิสัมพันธ์ต่อกันในวงกว้าง การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมการย้ายถิ่นที่อยู่ การถ่ายโอนผลผลิต และการเกื้อกูลพึ่งพากันและกันในลักษณะของการสวายนับโยด เป็นต้น

สรุป วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนเกิดจากมนุษย์ต้องการตอบสนองความต้องการของตนเอง รูปแบบการแลกเปลี่ยนขึ้นอยู่กับความต้องการและความพอใจ และมีความยุติธรรม สิ่งที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนมีทั้งวัตถุสิ่งของ เช่น ข้าวของเครื่องใช้ เป็นต้น และเป็นสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุสิ่งของ เช่น ความรัก ความห่วงใย เป็นต้น รูปแบบการแลกเปลี่ยนมีหลายแบบ เช่น ของกินแลกกับของใช้ ของกินแลกกับของกิน ของใช้แลกกับของใช้ เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่จะมีข้าวเป็นปัจจัยหลักในการแลกเปลี่ยน ลักษณะการแลกเปลี่ยนส่วนใหญ่เป็นการ แบ่งกันใช้ ให้อันกิน โดยใช้ที่ซึ่งเป็นที่ศูนย์กลางเป็นจุดแลกเปลี่ยน เช่น ที่บ้าน ที่ตลาด เป็นต้น

2.6 แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

ในสังคมกสิกรรมทุกสังคมมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวง บูชา อ้อนวอน เทพเจ้าเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหารและเทพเจ้าที่เกี่ยวข้อง ดิน น้ำ ลม ไฟ ตลอดจนธรรมชาติอื่นๆ อันเป็นหลักปฏิบัติที่เชื่อว่าจะก่อให้เกิดอาหารอุดมสมบูรณ์ เกิดสวัสดิมงคลและความปลอดภัยมั่นคงแก่ชีวิต ทรัพย์สินและสิ่งที่เกี่ยวข้อง เช่น พิธีบูชาเทพธิดาโพสวเทวีอีดิมิสเตอร์ของชาวกรีกโบราณ พิธีไหว้ฟ้าดินของชาวจีน พิธีสู่ขวัญแม่โพสพของชาวบาหาลีประเทศอินโดนีเซีย พิธีเชิญขวัญข้าวโพดของชาวอินเดียนแดง เป็นต้น (เอี่ยม ทองดี. 2537 : 20)

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าว อาจกล่าวได้ว่าหมายถึงพิธีกรรมเกือบทั้งหมดในสังคมไทย เพราะพิธีกรรมที่มีความหมายมีความสำคัญต่อชีวิตของคนไทย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไร่ชาวนานั่น ที่สำคัญที่สุดก็คือ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำมาหากินและการทำมาหากินของคนไทย ในสังคมไทยนั้น ตั้งแต่อดีตก็คือการทำเกษตรกรรมหรือการเพาะปลูก ซึ่งหมายถึงการทำไร่ทำนาของสังคมไทยนั่นเอง

จุดมุ่งหมายในความสำเร็จของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวหรือเกี่ยวกับการเพาะปลูกก็คือ เพื่อความอุดมสมบูรณ์ดังนั้นพิธีกรรมทั้งหมดหรือจุดประสงค์หลักของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวจะแสดงให้เห็นถึงวิธีการแก้ปัญหาของชาวบ้าน ที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเผชิญกับ

ปัญหาเรื่องปากเรื่องท้อง เรื่องความอยู่รอดของชาวบ้านนั่นเอง พิธีกรรมดั้งเดิมของสังคมไทยก่อนการรับพุทธศาสนาหรือศาสนาฮินดูเข้ามานั้น ก็คงเป็นเรื่องของความพยายาม จะติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติหรือว่าผีนั่นเอง โดยเชื่อว่าผีจะมีอิทธิพลเหนือผลผลิตและต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งอาจจะเรียกว่าใช้วิธีการทางไสยศาสตร์

ต่อมาเมื่อมีการรับพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มีการผสมผสานกัน จนพิธีกรรมที่เป็นของชาวบ้านหลายๆ วิธีได้มีการปรับรับไปเป็นพระราชพิธี นอกจากนั้นจะเห็นว่าพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวทั้งหมดนั้น จริง ๆ แล้วเป็นพิธีที่ทำขึ้นตามฤดูกาลซึ่งสัมพันธ์กับการเพาะปลูก ปัญหาใหญ่ที่สุดของการทำนาคือปัญหาเรื่องน้ำฝน เพราะว่าการทำนาในสังคมไทยในอดีตนั้นเป็นน่าน้ำฝน จำเป็นต้องพึ่งพิงกับธรรมชาติดินฟ้าอากาศ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอนและมนุษย์ไม่สามารถจะควบคุมได้ เพราะฉะนั้นจำเป็นต้องอาศัยอำนาจลึกลับไสยศาสตร์แล้วแต่จะเรียกผีสางเทวดาให้มาช่วยปิดเป่าจัดภัยอันตรายต่างๆ และวิธีการที่ทำกันก็คือ พยายามเอาอกเอาใจด้วยการเลี้ยงดูเอาใจ เช่น ไหว้ภูตผีหรืออำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติต่างๆ (มุลินธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์. 2551 : ออนไลน์)

พิธีกรรมข้าวมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากที่สุด เพราะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินเลี้ยงชีพ พิธีกรรมข้าวจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดปีตามลำดับการเพาะปลูกข้าว โดยช่วงที่สำคัญที่สุดจะอยู่ระหว่างหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตและก่อนเริ่มฤดูกาลใหม่ พิธีกรรมข้าวมี 4 ขั้นตอนดังต่อไปนี้ (เขาวนุช เวศร์ภาคา และคณะ. 2541 : 51)

2.6.1 พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูก มีวัตถุประสงค์เพื่อบวงสรวง บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน ให้มีความสวัสดิมงคล มีความอุดมสมบูรณ์ ขอโอกาสและความเชื่อมั่นในการดำรงชีวิตในรอบปีนั้น ๆ อาทิ พิธีเลี้ยงขุนผีขุนดำ พิธีแห่นางแมว เทศน์พญาคันคาก สวดคาถาปลาช่อน พิธีปั้นเมฆ พิธีบุญบังไฟ พิธีบุญชำระ

2.6.2 พิธีกรรมช่วงเพาะปลูก มีเป้าหมายเพื่อบวงสรวงบนบาน บอกกล่าว ผাগฝั่ง สิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวหรือการเพาะปลูกแก่เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขอให้การเพาะปลูกข้าวดำเนินไปได้ด้วยดี ปราศจากอันตรายต่างๆ อาทิ พิธีแรกไถนา พิธีเลี้ยงผีตาแฮก ตกกล้า พิธีแรกดำนา พิธีปักข้าวตาแฮก พิธีปักกกตาแฮก

2.6.3 พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา เพื่อให้ข้าวงอกงาม ปลอดภัยจากสัตว์ต่างๆ หนอนเพลี้ย พิธีกรรมประเภทนี้ จัดขึ้นในช่วงระหว่างการเพาะปลูกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีไล่น้ำ พิธีปักตาเหลว พิธีสวดสังคหะ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีไล่นู ไล่นก ไล่เพลี้ย ไล่แมลง และอื่นๆ โดยใช้มนต์ ผ้ายันต์ ภาวนาโดยหว่านทราย หรือเครื่องราง

2.6.4 พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยวผลผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตมาก และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมกตัญญูต่อข้าว ตลอดถึงสิ่งที่เกี่ยวข้อง พิธีกรรมประเภทนี้ จัดขึ้นในช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีรวบข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีเชิญข้าวขวัญ พิธีวางข้าวตางน้ำ พิธีปลงข้าว พิธีขนข้าวขึ้นยุ้ง พิธีตั้งลอมข้าว พิธีปิดยุ้ง พิธีเปิดยุ้ง

สรุป พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวหรือเกี่ยวกับการเพาะปลูกจัดขึ้นเพื่อบวงสรวง บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขอพรเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชที่เพาะปลูกและเพื่อเฉลิมฉลอง เนื่องจากการทำนาเกษตรต้องพึ่งพิงปัจจัยทางธรรมชาติ ได้แก่ ลม ฟ้า อากาศ โรคหรือแมลงศัตรูพืช เป็นต้น ซึ่งปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกษตรกรไม่สามารถที่จะควบคุมได้ จึงต้องหาที่พึ่งจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้เกิดขวัญกำลังใจในการทำนา จึงเกิดเป็นพิธีกรรมต่างๆ ขึ้น ซึ่งจะจัดเป็นระยะตลอดการเพาะปลูก ได้แก่ พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูก พิธีกรรมช่วงเพื่อปลูก พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว ผลผลิต ซึ่งพิธีกรรมในแต่ละพื้นที่จะมีรายละเอียดที่ไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน

สำหรับตำบลชานนาซึ่งเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษา จะศึกษาวัฒนธรรมข้าวที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ วัฒนธรรมข้าวด้านการผลิต ด้านการบริโภค ด้านการแลกเปลี่ยนผลผลิต และด้านคติความเชื่อพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

3. ทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

3.1 ทฤษฎีจิตวิทยา-สังคม (Social-psychological theory)

จากแนวความคิดด้านจิตวิทยาสังคม เสนอว่า การพัฒนาทางสังคมเกิดจากการทำงานของปัจจัยทางด้านจิตวิทยาที่เป็นแรงขับให้ประชาชน มีการกระทำ มีความกระตือรือร้น มีการประดิษฐ์ มีการค้นพบ มีการสร้างสรรค์ มีการแข่งขัน มีการก่อสร้าง และพัฒนาสิ่งต่างภายในสังคม นักสังคมวิทยาที่ใช้ ปัจจัยทางด้านจิตวิทยาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคม มีดังนี้ (มหาวิทยาลัยบูรพา. 2551 : ออนไลน์)

ทฤษฎีจิตวิทยาสังคม มีรากฐานมาจากทฤษฎีวิวัฒนาการ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่นเดียวกับทฤษฎีพัฒนาการและยังมีความคิดว่าการนำไปสู่ความทันสมัยจะสำเร็จได้โดยผ่านการกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรม แนวความคิดที่สำคัญของกลุ่มนี้คือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในตัวบุคคล เช่น บุคลิกภาพ ค่านิยมและทัศนคติ จะสามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งท้ายที่สุดจะนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ นักทฤษฎีที่สำคัญได้แก่ Everett E. Hagen David C. McClelland เป็นต้น (นิเทศ ดินณะกุล. 2544 : 39-41)

อีวีเรทท์ อี เฮเกน (Everett E. Hagen, 1992) มีแนวความคิดว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคม มีการเริ่มต้นมาจากการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ และเสนอว่า การเปลี่ยนจากสังคมดั้งเดิม (Traditional) ไปสู่สังคมสมัยใหม่ (Modern) จะมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพของบุคคล (Personality) โดยเสนอว่า บุคลิกภาพของคนในสังคมดั้งเดิมมีลักษณะตายตัวที่ถูกกำหนดโดยกลุ่มสังคม เป็นบุคลิกของคนที่ต้องการมีการสั่งการด้วยบังคับบัญชาไม่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และไม่มีการประดิษฐ์คิดค้น เพราะคนเหล่านั้นมองโลกตามยถากรรมมากกว่าที่จะมองโลกแบบวิเคราะห์ และต้องการควบคุมให้เป็นที่ไปตามที่คิด ซึ่งเป็นผลทำให้สังคมแบบดั้งเดิมไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก ส่วนในสังคมสมัยใหม่เฮเกนเสนอว่า บุคลิกภาพของคนที่มีความสร้างสรรค์ อยากรู้อยากเห็น และเปิดรับประสบการณ์ใหม่ ๆ มองโลกที่อยู่รอบตัวเขาอย่างมีเหตุมีผล บุคลิกภาพของคนในสังคมสมัยใหม่จึงเป็นปัจจัยที่สนับสนุนให้สังคม เกิดการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างไรก็ตาม เฮเกน ได้เสนอว่า บุคลิกของคนในสังคมดั้งเดิมสามารถที่จะเปลี่ยนไปสู่บุคลิกของคนในสังคมสมัยใหม่ได้ โดยใช้วิธีการถอดถอนสถานภาพ (Status withdrawal) ด้วยการนำเอาปัจจัยด้านสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจจากสังคมสมัยใหม่เข้าไปแทรกหรือแทนที่ในสังคมดั้งเดิม

เดวิด ซี แม็กคลีแลนด์ (David C. McClelland, 1961) มีแนวความคิดเหมือนกับเฮเกนที่เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เป็นผลมาจากการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ แต่แนวความคิดของแม็ก-คลีแลนด์ เน้นศึกษาที่ตัวแปรด้านแรงจูงใจในความสำเร็จ (Achievement motivation) ซึ่งหมายถึง ความสำเร็จทางเศรษฐกิจของปัจเจกบุคคล และเสนอแนวความคิดว่า ในการพัฒนาทางเศรษฐกิจของสังคมในอดีตและปัจจุบันเป็นผลมาจากแรงจูงใจในความสำเร็จของบุคคล หากคนในสังคมมีแรงจูงใจในความสำเร็จมาก การพัฒนาทางเศรษฐกิจก็就会有ความเจริญก้าวหน้าตามไปด้วย และเสนอวิธีการสร้างแรงจูงใจในความสำเร็จด้วยการเรียนรู้ (Learning) โดยสร้างแรงกระตุ้นภายในและภายนอก

สรุป ทฤษฎีจิตวิทยา-สังคม อธิบายได้ว่าการเปลี่ยนของวัฒนธรรมที่เกิดขึ้น ที่เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านจิตวิทยา ได้แก่ ความคิด ความเชื่อ และบุคลิกภาพ โดยการได้รับแรงจูงใจ ในความสำเร็จ เป็นแรงขับให้มีความกระตือรือร้น มีความคิดสร้างสรรค์ มีการประดิษฐ์คิดค้นทำสิ่งใหม่ๆ พัฒนาสิ่งสิ่งเก่าๆ ให้ดีขึ้น เป็นต้น

3.2 ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (The infusionism)

ทฤษฎีการแพร่กระจายมีลักษณะร่วมสมัยกับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ตามแนวอเมริกัน โดยมีแนวความคิดพื้นฐานของทฤษฎี คือ การประดิษฐ์คิดค้น อย่างอิสระและวิวัฒนาการแบบ

คู่ขนาน (Parallel) มีโอกาสเกิดขึ้นยากมาก นักคิดทฤษฎีการแพร่กระจายวัฒนธรรม แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ (ยศ สันตสมบัติ. 2544 : 25)

กลุ่มที่ 1 เน้นศึกษาองค์ประกอบวัฒนธรรมในโลกทั้งหมดรวมทั้งวัฒนธรรมเผ่าดั้งเดิมว่ามีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมอียิปต์โบราณอย่างไรรวมไปถึงวิถีซึ่ง วัฒนธรรมแพร่กระจายไปยังภูมิภาคอื่นๆ ในโลก

กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มวงแหวนวัฒนธรรม (Kulturkreislebre) หรือกลุ่มประวัติศาสตร์วัฒนธรรมได้เสนอวิธีการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสร้างทฤษฎี โดยศึกษาประวัติศาสตร์ของภูมิภาคต่างๆ ในโลกนักคิดกลุ่มนี้เห็นว่าในระยะแรกนักมานุษยวิทยามุ่งศึกษาความสำคัญของการประดิษฐ์คิดค้นอย่างอิสระ และลำดับวิวัฒนาการแบบคู่ขนาน มากเกินไป ความแตกต่างระหว่างนักคิดกลุ่มวงแหวนวัฒนธรรม กับนักคิดกลุ่มการแพร่กระจายวัฒนธรรมของอังกฤษ คือกลุ่มวงแหวนวัฒนธรรม เห็นว่าการแพร่กระจายวัฒนธรรม เกิดจากจุดกำเนิดหลายศูนย์กลางแต่ละศูนย์กลางจะมีองค์ประกอบวัฒนธรรมแตกต่างกันไปแต่ละกลุ่ม เรียกว่า วงแหวนหนึ่ง แต่ละวงแหวนวัฒนธรรมจะมีการรักษาคุณภาพอารยธรรมที่ได้รับจากศูนย์กลาง และแพร่กระจายไปยังส่วนต่างๆ ของโลก ความสัมพันธ์ อันมีเสถียรภาพมั่นคงนี้ ทำให้นักมานุษยวิทยาสามารถกำหนดเขตวงแหวนวัฒนธรรมได้หลายเขตและนำไปสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมได้

ทฤษฎีการแพร่กระจาย นักทฤษฎีวิวัฒนาการวัฒนธรรมเข้าใจว่า วัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกันเกิดจากการแพร่กระจายวัฒนธรรม การศึกษาประวัติศาสตร์ตามแนวอเมริกัน เสนอแนวความคิดว่า การแพร่กระจายเป็นขบวนการวัฒนธรรมที่สำคัญ ถึงแม้ว่าจะกำหนดขอบเขตเพื่อการศึกษาการแพร่กระจายวัฒนธรรม ภายในพื้นที่ซึ่งกำหนดไว้แน่นอน ทฤษฎีการแพร่กระจายมีลักษณะร่วมสมัยกับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ ตามแนวอเมริกัน นอกจากนี้ นักมานุษยวิทยาชาวยุโรป ยังได้พัฒนาทฤษฎี โดยนำผลการแพร่กระจายวัฒนธรรมมากำหนด ขอบเขตพื้นที่ฐานวัฒนธรรม ในภูมิภาคต่างๆ ของโลกจีน แนวความคิดพื้นฐานของทฤษฎีนี้คือ การประดิษฐ์คิดค้นอย่างอิสระ (Independent invention) และวิวัฒนาการแบบคู่ขนาน (Parallel evolution) มีโอกาสเกิดขึ้นยากมาก หมายความว่า วัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน เกิดจากขบวนการแพร่กระจาย (The process of diffusion) กลุ่มนักคิดทฤษฎีการแพร่กระจายวัฒนธรรม คัดค้านผลการศึกษาของทฤษฎีวิวัฒนาการ เพื่ออธิบายการประดิษฐ์คิดค้นอย่างอิสระ และลำดับปรากฏการณ์ เปลี่ยนแปลงแบบคู่ขนาน โดยไม่คัดค้านแนวความคิดอื่น ๆ ของทฤษฎีวิวัฒนาการวัฒนธรรม (มหาวิทยาลัยบูรพา. 2551 : ออนไลน์)

ในยุโรปได้แบ่งกลุ่มนักทฤษฎีการแพร่กระจายวัฒนธรรมออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่อังกฤษ เป็นนักคิดกลุ่มที่มีจำนวนน้อย เน้นศึกษาองค์ประกอบวัฒนธรรมในโลก

ทั้งหมด รวมทั้งวัฒนธรรมชนเผ่าดั้งเดิม ว่ามีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมอียิปต์โบราณอย่างไร วิธีซึ่งวัฒนธรรมแพร่กระจายไปยังภูมิภาคอื่นๆในโลก เนื่องจากมนุษย์มีการติดต่อระหว่างกัน ทางภาคพื้นดินและทางภาคพื้นสมุทร ชาวพื้นเมืองดั้งเดิม บางกลุ่มก็พัฒนาวัฒนธรรมขึ้น หลังจากได้รับอารยธรรมอียิปต์บางส่วน ไม่สามารถพัฒนาอารยธรรมนั้นได้ ผลก็คือ เกิดความเสื่อมแบบถอยหลังเข้าคลอง

ผู้นำกลุ่มวงแหวนวัฒนธรรม ก็เหมือนกับนักคิดกลุ่มชาวอังกฤษ ได้เสนอวิธีการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสร้าง ทฤษฎี โดยการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของภูมิภาคต่างๆ ในโลก นักคิดกลุ่มนี้มีความเห็นว่า ในระยะแรก นักมานุษยวิทยา มุ่งศึกษาความสำคัญของการประดิษฐ์คิดค้นอย่างอิสระ และลำดับวิวัฒนาการ แบบคู่ขนานมากเกินไป

ความแตกต่างระหว่างนักคิดกลุ่มวงแหวนวัฒนธรรม กับนักคิดกลุ่มแพร่กระจายวัฒนธรรมของอังกฤษ คือ กลุ่มวงแหวนวัฒนธรรมเห็นว่า การแพร่กระจายวัฒนธรรมเกิดจากจุดกำเนิดหลายศูนย์กลาง แต่ละศูนย์กลาง จะมืองค์ประกอบวัฒนธรรมแตกต่างกันไปแต่ละกลุ่ม เรียกว่า วงแหวนหนึ่ง ตัวอย่างเช่น วงแหวนวัฒนธรรมหนึ่ง ประกอบด้วย การเพาะปลูกมัน ไร่ไม่กระดาน ไม้พลอง และการสืบทอดเครือญาติ ฝ่ายมารดา ทั้งๆ ที่มีการเปลี่ยนแปลงปรับตัว มีการผสมผสานวัฒนธรรม หรือองค์ประกอบวัฒนธรรม บางอย่างสูญเสียไป แต่ละวงแหวนวัฒนธรรมยังคงรักษาคุณภาพอารยธรรมที่ได้รับมาจากศูนย์กลาง และแพร่กระจายไปยังส่วนต่างๆ ของโลก ความสัมพันธ์อันมีเสถียรภาพมั่นคงนี้ ทำให้นักมานุษยสังคมนิยมวิทยา สามารถกำหนดเขตวงแหวนวัฒนธรรมได้หลายเขต และนำไปสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมได้ (มหาวิทยาลัยบูรพา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. 2551 : ออนไลน์)

ในหลายภูมิภาค มนุษย์ได้สร้างศูนย์กลางวงแหวนวัฒนธรรมขึ้น และได้ถ่ายทอดวัฒนธรรมให้กับชุมชนอื่นๆ ดังนั้นวัฒนธรรมหนึ่งอาจประกอบด้วยวัฒนธรรมหลายจุดศูนย์กลาง นักมานุษยวิทยาสามารถวิเคราะห์ องค์ประกอบวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ ประการที่สำคัญ คือ สามารถจัดลำดับวงแหวนวัฒนธรรม ศึกษาระดับ ความสัมพันธ์ระหว่างวงแหวนวัฒนธรรมที่แพร่กระจายออกไป การศึกษาอายุจุดกำเนิดวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ เป็นการศึกษาวงแหวนวัฒนธรรมตามลำดับชั้นวัฒนธรรม วัฒนธรรมชั้นสูง หรือวัฒนธรรมปัจจุบัน อาจศึกษาได้จากหลักฐานที่จารึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร วัฒนธรรมระดับชั้นต่ำที่มีอายุมาก อาจจะศึกษาได้จากหลักฐานโบราณคดี

สรุป ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม อธิบายได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นผลมาจากปัจจัยที่เกี่ยวกับการติดต่อระหว่างเมืองกับชนบท และระหว่างชนบทด้วยกันเอง การติดต่อระหว่างเมืองกับชนบทจะเป็นเรื่องของเทคโนโลยีการเกษตร องค์ความรู้ต่างๆ

เกี่ยวกับการติดต่อระหว่างชนบทด้วยกันเองจะเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งกันและกัน การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมขึ้น

สำหรับตำบลชานาซึ่งเป็นพื้นที่ในการศึกษา ผู้วิจัยนำทฤษฎีจิตวิทยา-สังคม มาใช้เป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าวที่เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านจิตวิทยาและนำทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม มาใช้เป็นการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าวที่เป็นผลมาจากปัจจัยที่เกี่ยวกับการติดต่อระหว่างเมืองกับชนบท และระหว่างชนบทด้วยกันเอง

4. แนวคิดเกี่ยวกับเงื่อนไขที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลง

4.1 แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรม

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology) เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่น่าสนใจ ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนด การวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม จูเลียน สตีวาร์ด (Julian Steward) เป็นนักมานุษยวิทยาอเมริกัน ได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษากระบวนการปรับตัวทางสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการศึกษาวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัว (Adaptation) ของสังคมแนวความคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตหรือเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญคือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคมวัฒนธรรม (ยศ สันตสมบัติ. 2544 : 34)

แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรมนี้ หากแปลตามคำซึ่งสามารถแยกคำว่า นิเวศวิทยานั้น มีความหมายว่า การปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ดังนั้นนิเวศวิทยาวัฒนธรรมจึงหมายถึง วิธีการศึกษาหาข้อกำหนดหรือหลักเกณฑ์ทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นผลกระทบจากการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม (ของมนุษย์แต่ละสังคม) และแนวความคิดของสตีวาร์ด เขาถือนิเวศวิทยาวัฒนธรรมแตกต่างไปจากนิเวศวิทยาสังคม เพราะนิเวศวิทยาวัฒนธรรมนั้นมุ่งค้นหากฎเกณฑ์เพื่ออธิบายที่มาของลักษณะและแบบแผนวัฒนธรรมบางประการซึ่งมีอยู่ในแต่ละสภาวะแวดล้อม มากกว่ามุ่งแสวงหาหลักการทั่วไปที่สามารถครอบคลุมถึงสภาพวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมทุกแห่ง (สนธิ สมัครงการ. 2544 : 20)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรมยังหมายถึงวิธีการศึกษาหาข้อกำหนดหรือหลักเกณฑ์ทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นผลกระทบจากการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของมนุษย์แต่ละสังคม

สิ่งสำคัญในแนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ก็คือ แก่นวัฒนธรรม ที่หมายถึงแบบแผนทางวัฒนธรรม ที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดมากที่สุดกับกิจกรรมเพื่อดำรงชีพและการจัดการทางเศรษฐกิจ ซึ่งได้แก่ แบบแผนทางสังคม การเมืองและศาสนา อย่างไรก็ตามได้พบข้อสรุปอีกว่า แบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีความใกล้ชิดกับการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ มากที่สุดน่าจะได้แก่ ระบบเทคนิควิทยา ของแต่ละสังคมจะพิจารณาว่าแต่ละสังคมนำมาใช้แตกต่างกันอย่างไรในแต่ละสภาพแวดล้อม สรุปได้ว่า สังคมมนุษย์ที่มีระดับเทคนิควิทยาเท่าเทียม กันอาจมีแบบแผนทางวัฒนธรรมแตกต่างกันมากได้ เพราะความจำเป็นที่วัฒนธรรมต้องปรับตัว ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันอย่างมาก (สุพิศวง ธรรมนันทา. 2532 : 36)

จากแนวคิดดังกล่าว การศึกษาตามแนวทางของนิเวศวิทยาวัฒนธรรมจะให้ความสำคัญต่อสภาพกายภาพพื้นฐานของท้องถิ่น เช่น สภาพภูมิอากาศ ดิน น้ำ พืชผัก ฯลฯ ที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นชุมชน เพื่อที่จะนำมาให้เห็นพื้นฐานความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของชุมชนกับวัฒนธรรมข้าวแบบดั้งเดิมของชาวนา กล่าวคือทรัพยากรสิ่งแวดล้อมและนิเวศโดยทั่วไปของชุมชนจะเป็นตัวกำหนดลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา ซึ่งตามแนวคิดของนิเวศวิทยาวัฒนธรรม เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตจะมีความสัมพันธ์ต่อแบบแผนการผลิตข้าวหรือการเข้าถึงทรัพยากรของชาวนาด้วย กล่าวคือ ลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร จะต้องมีเครื่องมือเครื่องใช้ ที่ถูกออกแบบมาเพื่อยังประโยชน์ให้เหมาะสมต่อลักษณะการใช้งาน กับสภาพท้องถิ่น อีกทั้งแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมมีลักษณะการศึกษาวิวัฒนาการจึงเป็นแนวทางในการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรสิ่งแวดล้อมชุมชนกับเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตข้าว กล่าวคือผู้ศึกษา ศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมหรือนิเวศของชุมชนอันเป็นส่วนสำคัญเป็นตัวผลักดันให้เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตข้าวของชาวนา ต้องมีการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป อีกทั้งแนวคิดนี้ยังได้บอกไว้อีกว่า ในสังคมที่มีเทคโนโลยีที่เจริญ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เช่น ราคาผลผลิต ปริมาณความต้องการของตลาด ฯลฯ จะเป็นตัวผลักดันสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้วย ดังนั้นจึงไม่ใช่เฉพาะเพียงอย่างเดียวที่เป็นตัวผลักดันสำคัญ เศรษฐกิจก็คืออีกส่วนหนึ่งที่สำคัญต่อการเกิดการปรับเปลี่ยน และเมื่อการปรับเปลี่ยนเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลาช้านาน ก็จะให้เห็นวิวัฒนาการของความสัมพันธ์ดังกล่าว

สรุป แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม ลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขหลักในการกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลง และปรับตัวของสังคมวัฒนธรรม นิเวศวิทยาวัฒนธรรมจะให้ความสำคัญต่อสภาพกายภาพพื้นฐานของท้องถิ่น ซึ่งสภาพแวดล้อมดังกล่าวเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว

ได้แก่ เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา พันธุ์ข้าว แบบแผนในการทำนา เป็นต้น ซึ่งการปรับตัวนี้มีลักษณะของการประยุกต์ค่อยเป็นค่อยไป มิใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลันหรือมีการวางแผนไว้ก่อนเป็นสำคัญ

4.2 แนวคิดเรื่องการปรับตัว

แนวคิด เรื่องการปรับตัว มีพื้นฐานอยู่บนความเชื่อที่ว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำคัญในการปรับตัวของมนุษย์ เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อบำรุงความสัมพันธ์กับถิ่นที่อยู่ วัฒนธรรมเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ และมนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้หากปราศจากวัฒนธรรม พร้อมกันนั้นมนุษย์ก็ได้สร้างใช้และได้รับผลกระทบจากวัฒนธรรมจากการที่วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลง และเมื่อวัฒนธรรมของกลุ่มเปลี่ยนไป คนในกลุ่ม จะต้องปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางสังคม และคุณลักษณะทางจิตใจ เพื่อให้เหมาะกับวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ เมื่อใดก็ตามที่มนุษย์นำระบบพลังงาน (Energy) แบบใหม่ เข้ามาในถิ่นที่อยู่อาศัย โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม ได้แก่ สถาบัน องค์กรต่าง ๆ ก็จะเปลี่ยนไป (Cohen. 1969 : 41) อาจกล่าวอย่างชัดเจนได้ว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่มนุษย์สร้างขึ้น และเป็นกลไกที่มนุษย์ใช้เพื่อที่จะปรับตัวให้อยู่รอดได้ในระบบนิเวศหนึ่ง (Foster and Anderson. 1978 : 175)

แนวคิดการปรับตัว ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเน้นความสมดุลลงตัวจนไม่อาจอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามจริงได้ สนใจเฉพาะเหตุปัจจัยภายในของระบบนิเวศหนึ่ง ๆ ว่าเป็นสาเหตุของความเปลี่ยนแปลง จนละเลยเหตุปัจจัยที่มาจากภายนอก มีการตั้งคำถามว่าการเน้นความสมดุลลงตัวว่าเป็นธรรมชาติของระบบการปรับตัวทางนิเวศน์วัฒนธรรม หมายถึง การที่ผู้นำและสถาบันทางการเมืองไม่ต้องรับผิดชอบต่อผลพวงอำนาจที่สร้างความไม่เป็นธรรมทางสังคมให้เกิดขึ้นหรือไม่ เพราะอย่างไรเสียมนุษย์จะปรับตัวไปเองเพื่อความอยู่รอด ผู้ที่ไม่เหมาะสมที่จะอยู่รอดก็จะถูกคัดออกโดยกลไกของการคัดสรรโดยธรรมชาติ (กระทรวงสาธารณสุข. 2551 : ออนไลน์)

จากแนวคิดเรื่องการปรับตัวของสิ่งมีชีวิต ซึ่งการมองในทางชีววิทยานั้นจะมองสิ่งมีชีวิตได้พัฒนาขึ้นเพื่อที่จะต่อสู้แข่งขันเพื่อความอยู่รอด ซึ่งแนวคิดนี้เมื่อนำมาศึกษามนุษย์และวัฒนธรรมในทางวิวัฒนาการเช่นกันนั้น มนุษย์มิได้มีการปรับตัวในทางชีวะเพียงอย่างเดียว แต่มนุษย์มีการสร้างวัฒนธรรมของตนเพื่อให้ตนอยู่รอดด้วย เช่น การออกล่าสัตว์ใหญ่เป็นหมู่คณะ เป็นต้น ดังนั้นการปรับตัวของมนุษย์จึงขึ้นอยู่กับทางเลือกสรรทางธรรมชาติ หรือการเลือกสรรทางวัฒนธรรม จึงเป็นเรื่องราวที่ควรศึกษา

สรุป แนวคิดเรื่องการปรับตัวนั้นจะมองการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในสังคมมนุษย์เป็นลักษณะของการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งการปรับตัว

นั้นเป็นการเรียนรู้ มากกว่าการเลือกสรรโดยธรรมชาติ จากการเรียนรู้มนุษย์จึงสร้างวัฒนธรรมของตนขึ้นมาเพื่อความอยู่รอด

4.3 แนวคิดเรื่องการยอมรับนวัตกรรม

4.3.1 กระบวนการยอมรับนวัตกรรม

กระบวนการยอมรับนวัตกรรม ถือเป็นกระบวนการทางจิตใจของบุคคลซึ่งเริ่มตั้งแต่ การรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับนวัตกรรมและนำไปใช้อย่างเปิดเผย โดยมีจุดเน้นที่บุคคลเป้าหมาย จะต้องมีความพร้อม การตื่นตัวอยู่ตลอดเวลาเมื่อได้รับข่าวสารก็สนใจที่จะหารายละเอียดเพิ่มเติม แล้วประเมินผลจนเกิดการทดลองทำและยอมรับไปปฏิบัติซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการยอมรับนวัตกรรมนี้ต้องนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านพฤติกรรมและทางความคิด ซึ่งจะมีมากขึ้นอยู่กับการรับรู้ การเรียนรู้ และการยอมรับของแต่ละบุคคล การขาดแคลนเทคโนโลยีที่ทันสมัยจะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาการเกษตรกรรมและการพัฒนาชนบท เพราะโดยปกติสิ่งที่จำเป็นสำหรับการพัฒนา ก็คือ เทคโนโลยีกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่า เทคโนโลยีและผลของการใช้เทคโนโลยีโดยเฉพาะเครื่องจักรกล เป็นกลไกของการเปลี่ยนแปลงและแพร่กระจายการเปลี่ยนแปลงสังคม

4.3.2 ปัจจัยที่มีผลต่อการยอมรับนวัตกรรม

ปัจจัยที่มีผลต่อการยอมรับนวัตกรรม อาจแบ่งได้ดังนี้ (ฉัฐพร อินทุมาร. 2546 : 13-14)

4.3.2.1 ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม เกษตรกรที่มีระดับการศึกษาสูงมีแนวโน้มการยอมรับเทคโนโลยีเร็วกว่า เกษตรกรที่มีอายุน้อยมีแนวโน้มการยอมรับเทคโนโลยีมากกว่า เกษตรกรที่มีที่ทำกินมากมีแนวโน้มการยอมรับเทคโนโลยีแผนใหม่มากกว่า เกษตรกรที่มีรายได้นั้นมีแนวโน้มการยอมรับเทคโนโลยีมากกว่าและเร็วกว่า เกษตรกรในพื้นที่ชลประทานมีแนวโน้มการยอมรับเทคโนโลยีมากกว่า และเกษตรกรที่มีปัญหาความต้องการและความสนใจมีแนวโน้มยอมรับนวัตกรรมที่ตอบสนองความต้องการ ของตนได้เร็วกว่าเกษตรกรที่ไม่มีปัญหา

4.3.2.2 อิทธิพลของสื่อสารมวลชนมีผลต่อการยอมรับหรือไม่ยอมรับ เมื่อเกษตรกรได้รับคำแนะนำและการปรับตัวในการใช้ พันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ใหม่ๆ มีความสามารถในการควบคุมแมลง โรคระบาดรวมทั้งเชื้อโรค มีความสามารถในการเพิ่มพูนความรู้เกี่ยวกับการใช้และการบำรุงดิน มีความสามารถในการจัดการและปรับปรุงเทคนิคการตลาดได้ จะทำให้ผลผลิตของเกษตรกรเพิ่มขึ้น อันจะมีส่วนผลักดันให้เกิดการยอมรับ นอกจากนี้การติดต่อกับบุคคลภายในและนอกชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พัฒนาการ เจ้าหน้าที่ฝ่ายต่างๆ ของอำเภอ เพื่อนบ้านภายในและนอกชุมชน การเป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกรซึ่งหมายถึงการรวมกลุ่มกันของชาวนาเพื่อทำกิจกรรมด้านการเกษตร เหล่านี้ย่อมมีผลให้เกษตรกรยอมรับหรืออาจไม่ยอมรับ

4.3.2.3 ปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรม หมายถึง สภาพความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนถึงความเชื่อและค่านิยม ที่ชาวบ้านยึดถือเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติ ซึ่งบางครั้งค่านิยมและความเชื่อจะไม่มีเหตุผลตามหลักการทางวิทยาศาสตร์ และอยู่นอกเหนือธรรมชาติ ซึ่งไม่สามารถจะอธิบายพิสูจน์ตามหลักการทางวิทยาศาสตร์ได้ เครื่องเทคโนโลยีที่แพร่ขยายเข้าไปในชุมชน ถ้าเกิดขัดกับอุดมการณ์ที่ชาวบ้านเชื่อถืออยู่ ชาวบ้านจะต่อต้านไม่ยอมรับไปใช้ หรือถ้าของใหม่ที่แพร่กระจายเข้าไปนั้น มีวิธีการใช้ที่ซับซ้อนชาวบ้านจะเกิดความวุ่นวายไม่เข้าใจ ของใหม่นั้นย่อมถูกละเลยเพราะใช้ไม่เป็น ในบางครั้งการเผยแพร่ของใหม่ต่างๆ เข้าไปในชุมชน ในบางกรณีอาจเกิดความขัดแย้งและขัดผลประโยชน์ของชาวบ้านขึ้น หรือชาวบ้านขัดผลประโยชน์กันเอง การยอมรับของใหม่ก็เป็นไปได้ยาก

4.3.3 องค์ประกอบของการถ่ายทอดเทคโนโลยี

องค์ประกอบของการถ่ายทอดเทคโนโลยีประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ (ณัฐพร อินทุมาร. 2546 : 13-14)

4.3.3.1 ผู้ให้การถ่ายทอดเทคโนโลยี ได้แก่ ผู้ที่มีเทคโนโลยีซึ่งอาจคิดค้นด้วยตนเองหรือรับการถ่ายทอดมาจากผู้อื่นแล้วนำไปถ่ายทอดต่อ ซึ่งผู้ให้การถ่ายทอดเทคโนโลยีจะต้องมีคุณสมบัติที่ดี สรุปได้ดังนี้ ต้องแน่ใจว่าผู้รับต้องการ สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นอยู่ได้จริง มีความพร้อมมากน้อยเพียงใด วัตถุประสงค์สามารถหาได้ในท้องถิ่น จะต้องเปลี่ยนแปลงตามขั้นตอน ผู้รับสามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง

4.3.3.2 ผู้รับการถ่ายทอด คือ ผู้ที่ประสงค์จะนำเทคโนโลยีที่ตนเองไม่มี ความชำนาญมาปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของตนเองและผู้อื่น การยอมรับการเปลี่ยนแปลงจะง่ายหรือยากนั้นเกิดจากปัจจัย 6 ประการดังนี้ การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการสื่อสารและขนส่ง การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการอุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการเพาะปลูก การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการดูแลและเลี้ยงสัตว์ การเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัย การเปลี่ยนแปลงเรื่องอาหารการกิน

4.3.3.3 ตัวเทคโนโลยี คือ การทำกรรมวิธีการผลิตสิ่งของ หรืออาจจะไม่ใช่สิ่งของแต่สนองตอบวัตถุประสงค์ความต้องการของมนุษย์ได้ สามารถสรุปเทคโนโลยีที่เหมาะสมได้เข้ากับวัฒนธรรมสภาพทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมชุมชนในท้องถิ่น และเข้าใจง่ายสามารถดัดแปลงได้ สอดคล้องกับวัตถุดิบที่มีในท้องถิ่นและสภาพแวดล้อมในท้องถิ่น ควบคุมได้ด้วยคนในท้องถิ่นและส่งผลประโยชน์กลับไปให้ผู้รับ ซึ่งเทคโนโลยีที่เหมาะสมสามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับดังนี้

4.3.3.3.1 เทคโนโลยีระดับต่ำหรือพื้นบ้าน (Traditional or low technology) เป็นเทคโนโลยีดั้งเดิมที่ชาวชนบทใช้เพื่อการยังชีพ และถือว่าเป็นเทคโนโลยีระดับต่ำ ผลิตจากวัสดุ

อุปกรณ์และทรัพยากรตลอดจนแรงงานในท้องถิ่น เช่น คันไถ ครกกระเดื่อง ลอบดักปลา สมุนไพร เป็นต้น

4.3.3.3.2 เทคโนโลยีระดับกลาง (Intermediate technology) เป็นเทคโนโลยีที่ได้รับการพัฒนามาจากเทคโนโลยีระดับต่ำหรือพื้นบ้าน โดยทำให้ถูกต้องตามหลักวิชาการ ประหยัด และมีอายุการใช้งานและได้ประโยชน์มากยิ่งขึ้น เช่น การปลูกทุ้งหญ้าเลี้ยงโคโดยใช้หญ้าพันธุ์ต่างๆ ที่มีคุณค่าทางอาหารสูง การสร้างรั้วโดยใช้คลื่นไฟฟ้าแรงต่ำ การผลิตอาหารโดยใช้ผลผลิตเหลือใช้จากการเกษตร เป็นต้น

4.3.3.3.3 เทคโนโลยีระดับสูง (High technology) เป็นเทคโนโลยีที่ได้พัฒนา มาโดยอาศัยฐานความรู้และประสบการณ์ระดับสูง ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการศึกษาเล่าเรียน ใน สถาบันการศึกษาชั้นสูง มีการค้นคว้าวิจัย ทดลองอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเพื่อพัฒนาเทคโนโลยีให้ เกิดประโยชน์สูงสุด

4.3.3.4 สถานะแวดล้อมหรือเงื่อนไข คือ สถานะแวดล้อมขององค์ประกอบของ ผู้ให้การถ่ายทอด ผู้รับการถ่ายทอด และตัวเทคโนโลยีเอง ซึ่งมีเงื่อนไขของการยอมรับ ได้แก่ สิ่งแวดล้อมเอื้ออำนวย มีความพร้อมด้านทุนทรัพย์ มีประโยชน์เห็นชัด มีอิทธิพลของผู้นำ ต้องการทำให้ทันและเงื่อนไขของการไม่ยอมรับคือ ขาดทุนทรัพย์ ไม่มีเวลาจะลงมือสร้างเอง วิธีการยุ่งยากไม่เข้าใจ รูปแบบไม่ถูกใจ ไม่มีความมั่นใจ ขาดการประชาสัมพันธ์และติดตามผล

สรุป แนวคิดเรื่องการยอมรับนวัตกรรม กล่าวถึงกระบวนการยอมรับนวัตกรรมเป็น กระบวนการทางจิตใจของบุคคลเริ่มตั้งแต่ การรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับนวัตกรรมและนำไปใช้ โดยผู้ที่ นำไปใช้นั้นต้องเป็นบุคคลที่มีภาวะการณืตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา เมื่อได้รับข่าวสารก็สนใจที่จะหา รายละเอียดเพิ่มเติมแล้วประเมินผลจนเกิดการทดลองทำและยอมรับไปปฏิบัติซึ่งเป็นขั้นตอน สุดท้ายของการยอมรับ มีปัจจัยที่มีผลต่อการยอมรับนวัตกรรม ได้แก่ ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม การสื่อสาร และสภาพความเป็นอยู่ชนบทรรมนิยมประเพณี การถ่ายทอดเทคโนโลยีมีประกอบ ได้แก่ ผู้ให้การถ่ายทอดเทคโนโลยี ผู้รับการถ่ายทอด ตัวเทคโนโลยี และสถานะแวดล้อมหรือ เงื่อนไข

4.4 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

ในที่นี้ขอเสนอแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-10 เฉพาะในส่วนที่ เกี่ยวกับการเกษตรดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2551 : ออนไลน์)

4.4.1 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504-2509

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า ประเทศไทยเป็นประเทศที่ผลิตพืชผลเกษตรกรรมมากกว่ากิจการด้านเศรษฐกิจอื่นๆ และอาชีพของประชาชน ธุรกิจที่สำคัญ ภาวะการค้ากับต่างประเทศก็ล้วนเกี่ยวเนื่องกับการผลิตในด้านเกษตรกรรมแทบทั้งสิ้น ทั้งยังมีทางที่จะขยายการผลิตด้านเกษตรกรรมให้กว้างขวางออกไปได้อีกมาก กล่าวคือ มีที่ดินแรงงานและงานในด้านวิชาการที่อาจจะปรับปรุงให้เกิดประสิทธิภาพยิ่งขึ้นได้ ฉะนั้น การดำเนินงานพัฒนาการเศรษฐกิจเพื่อรักษาระดับรายได้ประชาชาติต่อประชากรคนหนึ่งให้เพิ่มขึ้นร้อยละ 3 ต่อปี จึงมีจุดหมายมุ่งไปในด้านเพิ่มการผลิตพืชที่สำคัญๆ อันมีความต้องการทั้งภายในและภายนอกประเทศ และขยายงานเพื่อประโยชน์แก่เกษตรกรรมให้บังเกิดผลดียิ่งขึ้น รวมทั้งการขยายตลาดสำหรับพืชผลเกษตรกรรมและกิจการอื่นๆ อันมีส่วนส่งเสริมสินค้าขาออกทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ นอกจากนี้จุดหมายที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งในด้านเกษตรกรรม ได้แก่ การสงวนและบำรุงป่าไม้ เพื่อให้มีป่าไม้ที่สมบูรณ์ประมาณร้อยละ 50 ของเนื้อที่ของประเทศไทย

4.4.2 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2510-2514

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า การเกษตรเป็นรากฐานของระบบเศรษฐกิจของชาติ เพราะประชาชนประมาณร้อยละ 80 เป็นเกษตรกรและครอบครัว นโยบายพัฒนา การเกษตรที่สำคัญนอกจากการเร่งรัดการเพิ่มผลผลิตแล้ว ได้แก่ การพัฒนาระบบสังคมชนบทและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากนั้น นโยบายที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งได้แก่การกระจายประเภทการผลิตเพื่อให้ระบบการเกษตรของประเทศมีคุณภาพยิ่งขึ้น

โครงการพัฒนาการเกษตรที่สำคัญได้แก่โครงการชลประทาน ซึ่งส่วนใหญ่ เป็นโครงการก่อสร้างสืบเนื่องจากแผนแรก โดยเน้นหนักในเรื่องจัดระบบส่งน้ำให้ถึงมือประชาชน ในด้านงานคันคว่ำทดลองและส่งเสริมจะสนับสนุนสถานีกษัตริกรรมระดับภาค ส่วนสถานีกทดลองขนาดเล็กจะตั้งขึ้นใหม่น้อยแห่งเฉพาะที่จำเป็น การส่งเสริมจะเน้นหนักพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ เช่น การขยายการปลูกข้าวพันธุ์ดี การปลูกยางพันธุ์ดีแทนพันธุ์พื้นเมือง การส่งเสริมข้าวโพดและข้าวฟ่างกับพืชใหม่ที่จะมีความสำคัญต่อไป เช่น ฝ้ายและปาล์มน้ำมัน ในเรื่องการสหกรณ์และสถาบันเกษตรกรอื่นๆ รัฐบาลมีโครงการจะส่งเสริมให้เกษตรกรรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือตนเองให้มากขึ้น นอกจากงานส่งเสริมตามธรรมดาแล้วรัฐจะดำเนินงานตามโครงการช่วยเหลือชาวนาต่อไปในเรื่องการเร่งรัดการเพิ่มผลผลิต การพยุงราคาข้าวเปลือกและสินเชื่อการเกษตร สำหรับสหกรณ์จะปรับปรุงให้มีขนาดใหญ่ขึ้นและมีลักษณะเป็นสหกรณ์เอนกประสงค์ ส่วนสถาบันชาวนาอื่นๆ จะส่งเสริมให้มีฐานะเป็นนิติบุคคลและเป็นปีกแผ่นแน่นหนาขึ้น ทั้งนี้ จะออกกฎหมายกลุ่มอาชีพเพื่อให้กลุ่มเกษตรกรเหล่านี้จดทะเบียนเป็นนิติบุคคลทางธุรกิจได้ นอกจากนั้น

จะได้พิจารณาปัญหาสำคัญสองประการ คือ เรื่องระบบถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรและ เรื่องการตลาดและราคาผลิตผลการเกษตรเพื่อจัดทำโครงการที่เหมาะสมขึ้นไป

4.4.3 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 3 พ.ศ. 2515-2519

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า มีนโยบายที่จะเร่งรัดการผลิตและการจำหน่ายสินค้าทางเกษตรเป็นสินค้าออกให้มากยิ่งขึ้น โดยกำหนดมาตรการส่วนหนึ่ง เพื่อยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรให้ดีขึ้น และมาตรการอีกส่วนหนึ่งเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่ขัดขวางการพัฒนาส่วนรวม ได้แก่ การขาดดุลการค้าและชำระหนี้ มาตรการเพื่อแก้ปัญหาทั้งสองด้านนี้เป็นการสนับสนุนความมั่นคงของประเทศในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองพร้อมกันไป ด้วย ซึ่งการพัฒนาการเกษตร มีแนวทางพัฒนาที่สำคัญ ดังนี้

4.4.3.1 ถือว่าการพัฒนาการเกษตรมีความสำคัญเป็นอันดับแรก รัฐจะได้เร่งรัดพัฒนาการผลิตทั้งด้านปริมาณและคุณภาพเพื่อส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศให้มากขึ้น ซึ่งจะมีผลช่วยส่งเสริมอุตสาหกรรมการเกษตรภายในประเทศ และยกระดับรายได้ของเกษตรกรให้สูงขึ้น

4.4.3.2 วางแผนกำหนดเขตส่งเสริมผลผลิตต่างๆ แต่ละเขต โดยมีวัตถุประสงค์จะผลิตพืชผลและปศุสัตว์ที่เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นและที่มีตลาดแน่นอน

4.4.3.3 ปรับปรุงวิธีการส่งเสริมและเผยแพร่วิชาการเกษตรให้ไปสู่เกษตรกรให้ได้ผลยิ่งขึ้น กับทั้งประสานการผลิต การจำหน่าย และการให้สินเชื่อแก่เกษตรกรเข้าด้วยกัน

4.4.3.4 ส่งเสริมให้เกษตรกรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของตนเองและปรับปรุงระบบถือครองที่ดิน เพื่อประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจและสังคม

4.4.3.5 พัฒนาทรัพยากรธรรมชาติในด้านเกษตร ได้แก่ การพัฒนาแหล่งน้ำ การบำรุงความอุดมสมบูรณ์ของดิน และการอนุรักษ์ป่าไม้

4.4.3.6 ปรับปรุงการค้นคว้าและวิจัยในด้านเกษตร โดยเฉพาะพืชผลชนิดที่สามารถจะผลิตและทำรายได้ให้แก่เกษตรกร การพัฒนาการเกษตรโดยส่วนรวม ซึ่งรวมทั้งการแก้ไขปัญหาของเกษตรกรและเผยแพร่วิธีการผลิตที่ทันสมัย เพื่อเร่งรัดพัฒนาผลิตผลทางเกษตรทั้งปริมาณและคุณภาพ

4.4.3.7 ส่งเสริมสถาบันเกษตรกรให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง และสามารถอำนวยความสะดวกให้เกษตรกรได้ร่วมมือกันทั้งในด้านการผลิต การตลาด และธุรกิจอื่นๆ

4.4.3.8 เร่งรัดพัฒนาการชลประทานตามโครงการที่ดำเนินการอยู่แล้ว โดยเน้นหนักในการก่อสร้างและบูรณะระบบการส่งน้ำให้ถึงมือเกษตรกรให้มากขึ้น และเริ่มโครงการชลประทานใหม่เป็นขั้น ตามแผนงานอันเหมาะสมเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการในอนาคต

4.4.3.9 ขยายบริการของรัฐแก่เกษตรกรให้มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเพิ่มปริมาณสินเชื่อการเกษตรและส่งเสริมเผยแพร่บริการต่างๆ ให้ถึงมือเกษตรกร ทั้งนี้โดยให้เกษตรกรมีส่วนร่วมมือและช่วยตนเองให้มากที่สุด

4.4.3.10 ปรับปรุงการประสานงานในระบบจำหน่าย เพื่อให้กลุ่มผู้ผลิตสามารถนำผลผลิตสู่ตลาดให้ได้มากที่สุดและให้ได้รับราคาอันเป็นธรรมและมีความแน่นอน ในการนี้จะได้สนับสนุนธุรกิจการเกษตร สถาบันเกษตรกร และอุตสาหกรรมที่ใช้ผลผลิตในทางเกษตร ให้มีบทบาทในเรื่องการตลาดมากยิ่งขึ้นตั้งแต่ระดับผู้ผลิตขึ้นไป

4.4.4 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 พ.ศ. 2520-2524

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า มีเป้าหมายการเกษตร ให้ขยายตัวโดยเฉลี่ยในอัตราร้อยละ 5.0 ต่อปีเนื่องจากเนื้อที่การเพาะปลูกมีจำกัด รัฐบาลจึงจะเน้นหนักในด้านการป้องกันรักษาป่าซึ่งเป็นต้นน้ำลำธารให้คงไว้ โดยให้เนื้อที่การเพาะปลูกขยายไม่ควรเกิน 500,000 ไร่ต่อปี หรือจำนวนไม่เกิน 2.5 ล้านไร่ในช่วง 5 ปี เมื่อเป็นเช่นนี้แนวทางการพัฒนาเกษตรจึงต้องเน้นการปรับปรุงโครงสร้างการผลิตภายในสาขาเกษตรเอง ประการแรก ได้แก่ การเพิ่มผลผลิตและเร่งปลูกพืชหมุนเวียน พืชเศรษฐกิจที่สามารถเร่งตามแนวทางขยายการผลิตดังกล่าว ได้แก่ ข้าวนาปรัง ข้าวโพด ถั่ว ข้าวฟ่าง อ้อย ปอ ยาสูบ ฝ้าย และยางพารา ประการที่สอง ได้แก่ การเร่งกระจายการผลิตด้านการเกษตร โดยเฉพาะเพื่อการปศุสัตว์ ประมงชายฝั่ง ส่วนพืชเศรษฐกิจที่ยังมีช่องทางการกระจายได้มาก ได้แก่ มะพร้าว หม่อนไหม พืชน้ำมัน ผักและผลไม้ นั่นก็จะได้ทำการเร่งจัดให้เพิ่มผลผลิตขึ้นด้วย ส่วนพืชบางอย่างที่มีส่วนทำลายสถานะแวดล้อมสูง เช่น มันสำปะหลัง ตลอดจนการจับสัตว์น้ำโดยวิธีไม่ถูกต้อง จะหาทางแก้ไขเพื่อรักษาระดับการผลิตให้อยู่ในสภาพที่ดีและสงวนทรัพยากรของชาติให้ใช้ได้ต่อไปให้นานที่สุด

4.4.5 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 พ.ศ. 2525-2529

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า ต้องปรับโครงสร้างและเพิ่มประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจ เพื่อให้ระบบเศรษฐกิจของประเทศสามารถปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์เศรษฐกิจของโลกตามแนวทางการพึ่งตนเองได้มากขึ้นพร้อมๆ กับการเพิ่มรายได้และมีงานทำแก่ประชากรส่วนใหญ่ในชนบท และกระจายความเจริญออกไปสู่ส่วนภูมิภาค

ได้กำหนดจุดประสงค์ให้มีการปรับโครงสร้างและเพิ่มประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจในหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตด้านการเกษตรและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดผลตอบแทนสูงขึ้นไปกว่าเดิม ขณะเดียวกันการปรับโครงสร้างการเกษตร ได้มุ่งให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ผลิตมากขึ้น และยังได้เน้นหนักไปในด้านการเร่งรัดการผลิตให้สอดคล้องกับการส่งออกและการใช้ในประเทศ การส่งเสริมเอกชนลงทุนการผลิตและ

พัฒนาในเขตเกษตรก้าวหน้า ทั้งนี้รวมถึงการเพิ่มขีดความสามารถการผลิตของเกษตรกร โดยการค้นคว้าทดลองและกระจายความรู้ในการเพิ่มผลผลิตต่อไร่และปรับปรุงการใช้ทรัพยากรที่ดิน แหล่งน้ำและป่าไม้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยมีเป้าหมายที่จะให้ผลผลิตภาคเกษตรโดยส่วนรวมขยายเพิ่มขึ้นในอัตราไม่น้อยกว่าร้อยละ 4.5 ต่อปี โดยการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ของพืชเศรษฐกิจสำคัญๆ ให้ได้ในอัตราประมาณร้อยละ 4.0 ต่อปี

การปรับโครงสร้างการผลิตด้านการเกษตรมีเป้าหมายสำคัญควบคู่กันไป คือ การสร้างความเป็นธรรมกับผู้ผลิตมากขึ้น โดยสนับสนุนให้เกษตรกรสามารถขายผลผลิตได้ในระดับราคาที่สูงและเป็นธรรมเร่งรัดการกระจายการถือครองที่ดิน เพิ่มขีดความสามารถของเกษตรกรโดยการรวมกลุ่มและขยายความรู้และบริการให้ถึงมือและกว้างขวางมากขึ้น ตลอดจนการสนับสนุนอุตสาหกรรมเกษตรในชนบทเพื่อเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกรที่ไร้ที่ทำกินให้มีงานทำนอกฤดูกาลเพาะปลูกด้วย

4.4.6 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 พ.ศ. 2530-2534

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า เร่งการสร้างงานและเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร จะกระทำโดยการกระจายการผลิตทางการเกษตรและอุตสาหกรรม ในด้านเกษตรจะสร้างโอกาส ในการเพิ่มรายได้ของครัวเรือน โดยการปลูกพืชให้มากขึ้นขึ้น เพื่อขายในตลาดท้องถิ่น การปลูกพืช ร่วมกับการเลี้ยงสัตว์ และปลูกสวนป่าและไม้โตเร็ว

4.4.7 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 พ.ศ. 2535-2539

โอกาสการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต การลงทุนปรับโครงสร้างการผลิตในสาขา เกษตรกรรม อุตสาหกรรม บริการ รวมทั้งการลงทุนในระยะที่ผ่านมาได้ส่งผลในการเพิ่ม ประสิทธิภาพการผลิตสูงขึ้นโดยลำดับ โดยการส่งเสริมให้มีการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม ในการผลิตและมีการปรับการใช้เทคโนโลยีในระดับสูงขึ้นในหลายๆ สาขา กล่าวคือ การผลิตใน สาขาเกษตรกรรมแผนใหม่ อุตสาหกรรมอิเล็กทรอนิกส์ อุตสาหกรรมแปรรูปอาหาร การคมนาคม สื่อสาร และสาขาธนาคารและการเงิน นอกจากนี้ในสาขาเกษตรกรรมยังได้เพิ่มประสิทธิภาพ การจัดการ โดยสนับสนุนให้เกษตรกรจัดทำแผนการผลิตในระดับครอบครัว จึงส่งผลให้การเพิ่ม ประสิทธิภาพการผลิตเป็นไปอย่างน่าพอใจ พัฒนาการเกษตรโดยเน้นการเพิ่มประสิทธิภาพ การผลิตและปรับโครงสร้างการผลิตการเกษตรและผลิตผลการเกษตรที่มีมูลค่าเพิ่มสูงให้สอดคล้อง กับความต้องการของตลาด ด้วยการปรับระบบการเพาะปลูกและระบบไร่นา ส่งเสริมการผลิตสาขา ประมง ปศุสัตว์และป่าเศรษฐกิจ ให้เข้ามามีบทบาทในการพัฒนาการผลิตและแปรรูปสินค้าเกษตร มากขึ้น ทั้งนี้ จะต้องกำหนดนโยบายการใช้ที่ดินเขตเกษตรกรรมให้สามารถทำการเกษตร ตามศักยภาพของพื้นที่ กำหนดเขตส่งเสริมการใช้น้ำชลประทาน และการจัดเก็บค่าใช้น้ำตลอดทั้ง

นโยบายการค้าและการผลิตปุ๋ยเคมีในประเทศให้ชัดเจน และสนับสนุนเอกชนในการวิจัยพันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ เครื่องจักรกลการเกษตร เพื่อยกระดับเทคโนโลยี การเกษตรควบคู่ไปด้วย

4.4.8 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่าให้สร้างโอกาสและเพิ่มทางเลือกในการประกอบอาชีพเกษตรในรูปแบบของเกษตรธรรมชาติ เกษตรอินทรีย์ เกษตรผสมผสาน และวนเกษตร

4.4.9 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 พ.ศ. 2545-2549

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า ใช้แนวคิดที่ยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ในทุกมิติอย่างเป็นองค์รวม และให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่สมดุล ทั้งด้านตัวคน สังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างระบบบริหารจัดการภายในที่ดีให้เกิดขึ้น ในทุกระดับ อันจะทำให้เกิดการพัฒนายั่งยืนที่มี คน เป็นศูนย์กลางได้อย่างแท้จริง

มีจุดมุ่งหมายมุ่งเน้นการแก้ปัญหาความยากจนและยกระดับคุณภาพชีวิตของคนส่วนใหญ่ของประเทศ ให้เกิด การพัฒนายั่งยืนและความอยู่ดีมีสุขของคนไทย และสร้างค่านิยมร่วม ให้คนไทยตระหนักถึงความจำเป็นและปรับเปลี่ยนกระบวนความคิด ทักษะ และกระบวนการทำงาน โดยยึด ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญานำทางให้เอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารจัดการประเทศแนวใหม่ ที่มุ่งสู่ประสิทธิภาพและคุณภาพ และก้าวตามโลกได้อย่างรู้เท่าทัน

4.4.10 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 พ.ศ. 2550-2554

มีเนื้อหาที่กล่าวถึงด้านการเกษตรว่า ในระยะของแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ประเทศไทยยังคงต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในหลายบริบท ทั้งที่เป็นโอกาสและข้อจำกัดต่อการพัฒนาประเทศ จึงต้องมีการเตรียมความพร้อมของคนและระบบให้สามารถปรับตัว พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงในอนาคตและแสวงหาประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน โลกาภิวัตน์ และสร้างภูมิคุ้มกันให้กับทุกภาคส่วนตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อให้เกิดการพัฒนาประเทศในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่นี้มุ่งสู่สังคมอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันภายใต้แนวปฏิบัติของปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เห็นควรกำหนดพันธกิจของการพัฒนาประเทศ ดังนี้

4.4.10.1 พัฒนาคอนให้มีคุณภาพ คุณธรรม นำความรอบรู้อย่างเท่าทัน มีสุขภาพที่ดี อยู่ในครอบครัวที่อบอุ่น ชุมชนที่เข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ มีความมั่นคงในการดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรีภายใต้คุณภาพของความหลากหลายทางวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

4.4.10.2 เสริมสร้างเศรษฐกิจให้มีคุณภาพ เสถียรภาพ และเป็นธรรมมุ่งปรับโครงสร้างเศรษฐกิจของประเทศให้สามารถแข่งขันได้ มีภูมิคุ้มกันความเสี่ยงจากความผันผวนของสภาพแวดล้อมในยุคโลกาภิวัตน์ บนพื้นฐานการบริหารเศรษฐกิจส่วนรวมอย่างมีประสิทธิภาพ มีระดับการออมที่พอเพียง มีการปรับโครงสร้างการผลิตและบริการ บนฐานความรู้และนวัตกรรม ใช้

จุดแข็งของความหลากหลายทางชีวภาพและเอกลักษณ์ความเป็นไทย ควบคู่กับการเชื่อมโยงกับต่างประเทศ และการพัฒนาปัจจัยสนับสนุนด้านโครงสร้างพื้นฐาน และโลจิสติกส์ พลังงาน กฎกติกา และกลไกสนับสนุนการแข่งขัน และกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม

สรุป แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับด้านการเกษตร ฉบับที่ 1 กล่าวถึง ผลผลิตทางการเกษตรเป็นธุรกิจที่สำคัญของประเทศ จึงได้ทำการปรับปรุงประสิทธิภาพ เรื่องของที่ดิน แรงงาน วิชาการ รวมทั้งขยายตลาดสำหรับพืชผลเกษตรกรรม ส่งเสริมคุณภาพและปริมาณของสินค้าเกษตร ฉบับที่ 2 กล่าวถึง การพัฒนาระบบสังคมชนบท และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การกระจายประเภทการผลิต พัฒนาระบบชลประทาน ส่งเสริมสหกรณ์ สถาบันเกษตรกรอื่นๆ พยุกราคาข้าวเปลือกและสินค้าการเกษตร แก้ปัญหาเรื่องระบบถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรและเรื่องการตลาดและราคาผลิตผลการเกษตร ฉบับที่ 3 กล่าวถึง การเร่งรัดการผลิตและการจำหน่ายสินค้าทางเกษตรเป็นสินค้าออกให้มากยิ่งขึ้น การกำหนดเขตส่งเสริมผลผลิตต่างๆ ปรับปรุงวิธีการส่งเสริมและเผยแพร่วิชาการเกษตร ส่งเสริมให้เกษตรกรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของตนเอง พัฒนาทรัพยากรธรรมชาติในด้านเกษตร ปรับปรุงการค้าและวิจัยในด้านเกษตร ส่งเสริมสถาบันเกษตรกรให้เป็นปีกแผ่นมั่นคง เร่งรัดพัฒนาการชลประทาน ขยายบริการของรัฐแก่เกษตรกร ฉบับที่ 4 กล่าวถึง การป้องกันรักษาป่าต้นน้ำ การเพิ่มผลผลิตการเกษตรควบคู่กับการส่งเสริมการปลูกพืชหมุนเวียน เร่งการกระจายการผลิตด้านการเกษตร ฉบับที่ 5 กล่าวถึง การปรับโครงสร้างและเพิ่มประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง เน้นการเพิ่มรายได้และมีงานทำแก่ประชากรส่วนใหญ่ในชนบท และกระจายความเจริญไปสู่ส่วนภูมิภาค การสร้างความเป็นธรรมกับผู้ผลิต สนับสนุนอุตสาหกรรมเกษตรในชนบท ฉบับที่ 6 กล่าวถึง เร่งการสร้างงานและเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร ฉบับที่ 7 กล่าวถึง การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต ส่งเสริมให้มีการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม กำหนดนโยบายการใช้ที่ดินเขตเกษตรกรรมตามศักยภาพของพื้นที่ กำหนดเขตส่งเสริมการใช้น้ำชลประทาน ฉบับที่ 8 กล่าวถึง การสร้างโอกาสและเพิ่มทางเลือกในการประกอบอาชีพเกษตรกรในรูปแบบของเกษตรธรรมชาติ เกษตรอินทรีย์ เกษตรผสมผสาน และวนเกษตร ฉบับที่ 9 กล่าวถึง การยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ในทุกมิติอย่างเป็นองค์รวม และให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่สมดุล มุ่งเน้นการแก้ปัญหาความยากจนและยกระดับคุณภาพชีวิตของคนส่วนใหญ่ของประเทศ ฉบับที่ 10 กล่าวถึง การมุ่งสู่สังคมอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกันภายใต้แนวปฏิบัติ ของปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง พัฒนาคณะให้มีคุณภาพ คุณธรรม เสริมสร้างเศรษฐกิจให้มีคุณภาพ เสถียรภาพ และเป็นธรรม

ในการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานานัน ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาวัฒนธรรม แนวคิดเรื่องการปรับตัว แนวคิดเรื่องการยอมรับนวัตกรรม และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ถึงฉบับที่ 10 ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร มาเป็นกรอบในการอธิบายถึงเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานานา

5. แนวคิดเรื่องพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนไทยหรือวัฒนธรรมไทย ที่สังคมได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต มีวัตถุประสงค์และแนวทางเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร และเพื่อความเป็นสวัสดิมงคลตลอดถึงความอยู่เย็นเป็นสุขของคนและสิ่งที่เกี่ยวข้อง พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาเป็นปฏิบัติการประการหนึ่ง ในการสร้างความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ เพื่อให้เกิดความเหมาะสมทางนิเวศวิทยา เพื่อให้การอยู่ร่วมกันของธรรมชาติดังกล่าวนี้ (รวมทั้งมนุษย์) มีสันติสุข มีแต่ผู้ให้และผู้รับ ไม่มีนาย ไม่มีทาส

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา เป็นเครื่องปลดปล่อยจิตวิญญาณจากพันธนาการต่างๆ อันได้แก่ความกลัว ความชั่วร้าย ความโหดร้าย ความเจ็บป่วย ความทุกข์ทรมาน ความโศกเศร้า ฯลฯ สู่วิถีความเป็นอิสระภาพ เสรีภาพ ภารดรภาพ สันติสุข ความร่าเริง ความมั่นคง ความกล้าหาญ ความสุขสบาย ฯลฯ ของชีวิตชาวนา พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาเป็นสัญลักษณ์แสดงวิวัฒนาการด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมส่วนหนึ่ง ยุคหนึ่งของมนุษยชาติ ซึ่งเป็นหลักฐานให้ศึกษาค้นคว้ากระบวนการต่างๆ ทางพฤติกรรมกรรมแสวงหาอาหารและส่วนหนึ่งของเรื่องราวความเป็นมาของมนุษย์ที่สำคัญยิ่ง (เอี่ยม ทองดี. 2537 : 22-23)

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการปลูกข้าวของชาวนาไทยภาคกลาง ในช่วงต่างๆ ประกอบด้วย

5.1 ช่วงก่อนเพาะปลูก ได้แก่การขอฝน ขอความอุดมสมบูรณ์ ก่อนเริ่มปรับดิน ทำนา ประมาณเดือนเมษายน - มิถุนายน ชาวนาในท้องถิ่นต่างๆ หลายแห่งจะจัดงานทำบุญกลางบ้านเพื่อขอฝนก่อนปรับดินเพื่อทำนา แล้วยังเป็นการบูชาพระ ชาวนาในบางหมู่บ้านในอยุธยา มักมีประเพณีทำบุญหลังบ้าน เพื่อขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล และให้คนในหมู่บ้าน อยู่เย็นเป็นสุข พระจะสวดคาถาที่เรียกว่าคาถาปลาช่อน ซึ่งตรงกับช่วงฝนเริ่มตก ปลาช่อนจะออกจากที่ซ่อนมาเล่นน้ำฝน ในที่นี้ขอยกตัวอย่างพิธีกรรมในช่วงก่อนการเพาะปลูก เช่น

พิธีแห่นางแมว การแห่นางแมวนี จะเล่นกันต้นฤดูฝน คือระหว่างเดือนหก เดือนเจ็ด เดือนแปด ฤดูอื่นนอกจากนี้จะไม่มีการเล่น ตามปกติทุกๆ ปี พอถึงเดือนหก คือประมาณ เดือน

พฤษภาคม ฝนจะเริ่มตก ชาวนาจะเริ่มไถคราด ชาวไร่ชาวสวนก็จะเริ่มปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่วนชาวบ้านธรรมดา ก็จะรองน้ำฝนไว้กิน อาบ และใช้ แต่บางปีฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนไม่ตก ความเดือดร้อนก็เกิดขึ้นทุกหย่อมหญ้า ชาวไร่ชาวนาไม่ได้ทำอะไรทำนา โคกระบือไม่มีน้ำจะกิน ชาวบ้านไม่มีน้ำอาบ บางหมู่บ้านแล้งมาก เมื่อเกิดความเดือดร้อนกันมากขึ้นเพราะฝนไม่ตก ก็ต้องหาวิธีแก้ไขขจัดบำบัดเอาไปตามกรณี

คนโบราณเชื่อกันว่าการที่ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลนั้นเป็นเพราะเหตุผลใหญ่ๆ อยู่ 2 ประการ คือ ประการแรก ประชาชนย่อหย่อนต่อศีลธรรม ย่อหย่อนต่อกฎหมายจารีตประเพณีอันดีงาม ประการที่สอง เจ้านายผู้ปกครองไม่ทรงทศพิธราชธรรม ไม่มีทานมีศีล ซึ่งเมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วก็ต้องมีการขอฝนกันโดยตรงต่อเทพเจ้าองค์หนึ่ง คือ วัสสวาทาทเทพบุตร คนโบราณจึงหาวิธีการที่จะขอฝนหลายวิธี แต่ที่คุ้นเคยกับคนไทยมากที่สุดก็คือ การแห่นางแมวขอฝน

การแห่นางแมวเป็นวิธีง่ายๆ ที่นิยมเล่นกันมาก เพราะไม่มีพิธีที่ยุ่งยากมากนัก เล่นง่าย และสนุกสนาน เด็กๆ และคนหนุ่มสาว ตลอดจนเฒ่าแก่แม่หม้ายก็ชอบ แต่ส่วนใหญ่ก็มักจะเล่นกันในหมู่เด็กและคนหนุ่มสาวมากกว่า การทำพิธีนั้นจะเริ่มเมื่อเห็นว่าฝนไม่ตกลงมาเสียที คนเฒ่าคนแก่ก็จะชักชวนกันนำหนุ่มสาวออกมาทำพิธีแห่นางแมว โดยหาแมวสีดำตัวผู้หรือตัวเมียก็ได้ นำมาใส่ภาชนะ จับปลาที่เรียกว่า ไช แล้วปิดปากให้ดีไม่ให้มันหนีออกมาได้ พร้อมกับเอาแหหรือตาข่ายคลุมไช โดยจะเริ่มแหในตอนเช้า กลางวัน หรือเย็นก็ได้ตามแต่สะดวก แต่ที่นิยมกันมากคือเวลาเย็นแห่เรื่อยไปจนถึงกลางคืน แห่กันไปในละแวกบ้าน ตั้งแต่บ้านเหนือจดบ้านใต้ หรือหัวบ้านจดท้ายบ้าน เมื่อเริ่มแห่ก็เอาไม้คานสอดใส่ภาชนะที่ใส่แมวไว้หามกันไป มีผู้คนแห่ล้อมนางแมวคนหนึ่งถือพานนำหน้าร้องเชิญให้ใครต่อใครมาร่วมในพิธีขอฝน และคนนำหน้ามักไม่ใส่เสื้อผ้าแต่จะเอาแหหรือตาข่ายพันไปรอบๆ แทนเสื้อผ้า คนแห่ นอกจากนั้น ใครมีกลอง มีรับ มีฆ้อง มีฉิ่ง หรือเครื่องตีอะไรแล้วแต่จะหามาได้ก็นำมาด้วย เมื่อเคลื่อนกระบวนออกเดิน ต่างก็ร้องบทแห่นางแมว ซึ่งมีข้อความแตกต่างกันไปบ้างแล้วแต่ท้องถิ่น บางบทก็มีถ้อยคำหายาบบลันดังจะขอยกตัวอย่าง เช่น “นางแมวเอ๋ย มาร้องแป้วแป้ว ที่ปากข้างโน้น ขอฟ้าขอฝน มารดแมวมั่งค่าจ้างแมวมมา ได้เบี่ยยี่สิบ มาซื้อหมากคิบ มาล่อนางไม้ นางไม้ภูมิใจ นุ่งผ้าตะเข็บทอง ใ้อุ่นดีกลอง ใ้อักปักกะตุ ใ้อู้อันกัน หัวล้านชนกัน ฝนก็เทลงมา ฝนก็เทลงมา เต็มทุ่งเต็มท่า เต็มนาสองห้อง นิมนต์พระมา สอดคาถาปลาช่อน ปั้นเมฆเสียก่อน มีละครสามวัน หัวล้านชนกัน ฝนก็เทลงมา ฝนก็เทลงมา” “แม่หม้ายเอ๋ย อย่าเพิ่งขายลูก ข้าวจะถูกลูกไม้จะแพง ทำตาแดงแดง รอบไร่รอบนา นิมนต์ขรัวตา สวดคาถาปลาช่อน ปั้นเมฆเสียก่อน มีละครสามวัน หัวล้านชนกัน ฝนก็เทลงมา ฝนก็เทลงมา ฝนตกเจ็ดห้า ฟ้าผ่าชายชี ทำดีได้ดี ปีละร้อยเกวียน ปีละร้อยเกวียน” บทร้องบางบทมีคำหายาบบลันและคำสัพคนปนอยู่ด้วยและเป็นบทที่เด็กๆ วัยรุ่นและผู้ใหญ่หน้าตึงๆ เพราะฤทธิ์

เหล่าเอามาร้องกระแทกกระทั้น ซ้ำแล้วซ้ำเล่าเพื่อความสนุกสนาน ซึ่งคำร้องจะมีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น แต่เนื้อหาใจความจะคล้ายๆ กัน

เมื่อกระบวนแห่นางแมวแห่ผ่านไปบ้านใด คนที่ถือไม้หุ่นทำเป็นอวัยวะเพศชาย และมีมะละกอสองลูกผูกติดข้างๆ ที่เรียกว่า ไอ้จิก เอาไอ้จิกนี้แห่ไปตามบ้านใดบ้าน เจ้าของบ้านก็จะเอาน้ำสาตนางแมวที่เชื่อว่าเป็นต้นเหตุให้ฝนแล้ง ใครใจดีก็จะให้เงินคนละเล็กคนละน้อยแก่ผู้ทำพิธีเพื่อซื้อสุรามาลีงกันระหว่างที่แห่นางแมวไปรอบๆ หมู่บ้าน เมื่อแห่เสร็จ ก็จะปล่อยแมวไป แล้วจะชุมนุมเลี้ยงดูกันอย่างสนุกสนาน ถ้าหากฝนยังไม่ตกก็จะแห่ซ้ำจนครบ 3 วัน พอถึงวันที่ 4 ชาวบ้านก็จะนิมนต์พระให้ไปทำบุญกลางแจ้งในทุ่งนาข้างหลังบ้าน ซึ่งนอกจากจะได้บุญแล้วยังช่วยผ่อนคลายความกังวลในเรื่องที่ต้องรอฝน

ถ้าจะวิเคราะห์กันว่าทำไมต้องใช้แมว แมวมีอิทธิพลอะไรที่จะทำให้ฝนตก คำตอบก็น่าจะมาจากความเชื่อที่ว่าแมวเป็นสัตว์ที่เกลียดน้ำ เป็นสัตว์ที่ทำให้เกิดความแห้งแล้ง เมื่อถูกสาดน้ำจนเปียกปอนไปหมดแล้ว ก็จะหายเป็นตัวแห้งแล้งและแสดงว่าให้เทพดาผู้ทำให้ ฝนตกเห็นว่าจะให้ฝนก็ให้เสีย เพราะถึงอย่างไรสัตว์ที่เกลียดน้ำได้ถูกสาดน้ำเปียกแล้ว ความเชื่อเรื่องสาดน้ำนางแมวเมื่อฝนแล้งเพื่อให้ฝนตกจึงมีสาเหตุดังที่กล่าวมา หลังจากพิธีแห่นางแมวแล้วฝนมักจะตกที่เป็นเช่นนี้คงเป็นเพราะพิธีแห่นางแมวนิยมทำกันในช่วงที่อากาศแห้งแล้งมากที่สุด ร้อนมากที่สุด เมื่อร้อนมาก อากาศก็ลอยเป็นไอขึ้นไป เมื่อไปกระทบอากาศเย็นก็จะตกเป็นฝน จึงปรากฏว่าฝนตกหลังจากเสร็จพิธีแห่นางแมวทุกครั้งไป ทำให้ความเชื่อได้รับการตอบสนองทันตาเห็น ทำให้พิธีแห่นางแมวยังไม่สูญไปแม้ในปัจจุบันนี้ (สุกัญญา ภัทรราชย์. 2541 : 65-66)

5.2 ช่วงเพาะปลูก ได้แก่ การอัญเชิญแม่โพสพลงมา หากฤกษ์ไถ ก่อนหว่านข้าวจะต้องอัญเชิญขวัญข้าวหรือแม่โพสพจากที่สูงลงนาลีกครั้ง เจ้าของข้าวจะจัดพิธีนี้ภายในครอบครัว โดยนำขวัญข้าวที่เก็บมารวมกับข้าวปลูกบางคนบอกกล่าวแม่โพสพด้วยถ้อยคำไพเราะ ขอให้แม่โพสพอย่าตกใจ ผากแม่โพสพไว้กับแม่ธรณี พระภูมิและผีต่างๆ หลังจากนั้น มีการแรกนามีที่มาจากการหาฤกษ์ยามยามดีวันใดวันหนึ่งในเดือนหก เพื่อทำพิธีแรกนา การแรกไถมักไถกันพอเป็นพิธีเพียงสามรอบ ในที่นี้ขอยกตัวอย่างพิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก เช่น

5.2.1 การแรกไถ เป็นพิธีแรกนาหรือเริ่มนา การกำหนดวันจะดูวันฤกษ์ยามยามดีแล้วแต่บุคคลที่เชื่อ เช่น เป็นวันคู่ วันหนึ่งวันใดในเดือน 6 บางรายกำหนดวัน ตรงกับวันที่ทางการกำหนดพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ บางรายกำหนดวันตามปีชยันยาของผู้ทำนา เช่น ปีชวดแรกไถในวันอาทิตย์ ปีฉลูแรกไถในวันพุธ บางรายเชื่อตามโบราณวันแรกนาคือ วันอาทิตย์บางรายดูตามปฏิทินหลวง จะแรกไถในวันธงชัยหรืออธิบดี บางรายจะแรกไถตรงกับวันเกิดของตัวเองในเดือน 6 บางรายกระทำในเดือน 6 ขึ้น 3 ค่ำ บางรายใช้วิธีให้พระตามวัดที่ตัวเองนับถือเป็นผู้

กำหนดฤกษ์ให้ พิธีการแรกไถ ชาวนาจะปลูกศาลพระภูมิเป็นศาลชั่วคราวเรียกว่า ศาลเพียงตา สูงเสมอตาโดยใช้ไม้ไผ่มาสานเป็นแผงสี่เหลี่ยมสำหรับรองรับเครื่องสังเวช บางรายใช้วิธีปักธงสี่สามเหลี่ยม เป็นสี่มุมแทนศาลเพียงตา บนศาลวางด้วยเครื่องบูชาดอกไม้ ธูปเทียน และเครื่องสังเวชเจ้าที่เจ้าทาง พอที่จะจัดหาได้จัดใส่กระทง หรือแผ่นใบตอง อาทิ ข้าวปากหม้อ อาหารคาวอันมี ปลาอย่าง กุ้งปลา ปลาขี้ ขนมเครื่องกระยาบวช เช่น ขนมห่มแดง ขนมห่มขาว ขนมห่มข้าง ผลไม้ เช่น กล้วยน้ำว้าหวีงาม มะพร้าวอ่อนและเมล็ดธัญพืช เช่น ข้าวเปลือก ถั่วงา เป็นต้น บางรายใส่เงินเพื่อเป็นการซื้อที่นาลงไปด้วย ที่ตั้งของศาลจะตั้ง ณ ที่ใดที่หนึ่งภายในเนื้อที่นาของตนเองหรือตั้งตรงมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเนื้อที่แปลงนา บ้างก็มีการปักธงสี่สามเหลี่ยมรอบศาลสี่มุม บางรายได้จัดไถเทียมโคหรือกระบือแล้วนอนไถไว้กับพื้นนาใช้ก่อนคืนเป็นพระภูมิพิธีจะเริ่มตอนเช้ามืด ผู้ที่เข้าพิธีนิยมใช้ผู้หญิง หรือครอบครัวใดจำนวนมาก ก็จะเลือกเอาคนที่เกิด ปีราศีที่ไม่กินข้าว เช่น ปีชวด ไม่ได้เพราะเป็นปีหนูกินข้าว ผู้ทำพิธีบางรายจะโปกผ้าที่ศีรษะผูกเป็นหูกระต่าย นั่งคุกเข่าหันหน้าไปทางทิศหรดี หรือ อีสาน จุดธูปเทียนบูชา บ้างเริ่มต้นโดยการกล่าวชุมนุมเทวดา ทำน้ามนต์ธรรมสาร กล่าวขอใช้สถานที่ “คัชฌามิ ข้าพเจ้าจะขอทำกินในแผ่นดินนี้ ให้เกิดมั่งคั่งมีเป็นเศรษฐีบ้านนอก คุ่มโคกระบือทั้งคอก คุ่มแอกคุ่มไถ คุ่มไร่คุ่มนากันนกกันหนู กันปู กันปลา กันตะกวด กันเหี้ย กันเพี้ยลงนา กันหนอนอัปรีย์ อย่าได้มีมา สัพพาพาตะวันตกเฒ” บางรายใช้คำพูดบอกเจ้าที่เจ้าทางโดยระบุชื่อคือ “ตาคำมุด ขายคำมิด ขายลี้ลัด ตาพุทโธ บอกเล่าให้ทำกินในแผ่นดินเหล่านี้ให้เกิดมั่งคั่งเกิดผล ให้ช่วยคุ้มครองป้องกัน คุ่มโทษโปรดภัย” บางรายพูดว่า “พระภูมิเจ้าที่ พระพรหมโหรา เจ้าที่นา ข้าพเจ้าขอทำนาในอันนี้ ขอให้เกิดลาภมั่งมี เป็นเศรษฐีชาวนา คุ่มตะกวดและเหี้ยกันเพี้ยลงนา สัพพาโกลา วินาศสันติ” บางรายใช้คำกล่าวต่างๆ ในลักษณะ “ขอให้ทำนาในปีนั้นเกิดมรรคผล ให้ข้าวออกรวงงามได้ผลสมบูรณ์อย่าได้มีภัยพิบัติเกิดขึ้น”

หลังจากนั้นจึงทำการไถนาในพื้นที่กำหนดไว้เป็นปฐมฤกษ์ จำนวน 3 รอบ การไถนา บางรายจะดูทิศทางการไถโดยจะคว่ำ หัวหางนาตามปฏิทินหลวงอยู่ที่ทิศทางใด จะไถตามตัวนาไม่ย้อนเกล็ด บางรายไถแนวทะแยงมุมของพื้นที่เรียกว่า ไถแบบลอดท้องพญานาค บางรายไถหันหน้าไปหาทิศที่ได้ยินเสียงฟ้าร้องเป็นหลักระหว่างไถ บางรายสวดมนต์บทพระพุทธานุสูล พอไถเสร็จ 3 รอบจะทำการปลดไถเลิกงานไถในวันนั้นเลย การแรกไถเป็นพิธีกรรมที่ต้องการขอขมาแม่ธรณี (เอี่ยม ทองดี. 2538 : 33-35)

5.2.2 การแรกหว่าน ชาวนาบางรายจะทำพร้อมกันไปในวันแรกนา บางรายอาจจะทำในวันอื่นๆ เช่น ใช้วันจันทร์ หรือวันเกิดของตนเอง โดยตั้งศาลเพียงตาเช่นเดียวกับการแรกไถ หรืออาจใช้ปักธงสามเหลี่ยมจำนวน 5 อัน ปักเป็นรูปสี่เหลี่ยมและตรงกลาง นิยมนำธงที่ผ่าน

พิธีกรรมต่างๆ เช่น ธงพิธีทอดผ้าป่า ทอดกฐิน การแหกหว่านชาวนาจะเตรียมพันธุ์ข้าวที่จะใช้หว่านโดยนำใส่กระบุงหรือกระบุงออกมาให้พื้นชายคาบ้านหรือไปที่ใต้ต้นไม้ใหญ่ เช่น ต้นมะขาม และอัญเชิญแม่โพสพมาวางไว้ในภาชนะที่ใส่ข้าว ซึ่งเชื่อว่าวิญญาณของแม่โพสพสถิตย์อยู่ และนำน้ำอบน้ำหอมมาพรม จุดธูป 3 ดอก ปักไว้ในกระบุงข้าวแล้วกล่าวอัญเชิญว่า “ข้าแต่พระศรีโพสพเจ้า วันนี้เล่าเป็นวันดี ขอเชิญแม่ศรีไปสู่ท้องนา ข้าขอขมาต่อแม่โพสพ” แล้วจึงนำข้าวไปประกอบพิธีแหกหว่าน จะกระทำตอนเช้ามีด ในพิธีแหกหว่านกล้ากระทำพร้อมกับพิธีแรกนา ก็จะนำพันธุ์ข้าวร่วมกับพิธีแรกนา แต่ถ้ากระทำภายหลังก็จะมีกรเตรียมเครื่องบวงสรวงเช่นเดียวกับพิธีแรกนา การหว่านเมล็ดข้าวจะกระทำหลังจาก แรกไถสามรอบ ชาวนาบางรายจะแยกพันธุ์ข้าวออกมาจำนวนหนึ่ง นำมากองเป็น 3 กอง กองหนึ่งให้หนัก กองสองให้หนู กองสามให้ปูให้ปลา พร้อมกับกล่าวขอความคุ้มครองไร่เนาฝากแม่ธรณีคุ้มครองรักษา พระโหรา (พระภูมิเจ้าที่นา) คุ้มครอง หรือ แม่ธรณี “เจ้าข้าเอ๋ยอยู่แล้วหรือยังอยู่ ข้าพเจ้าขอฝากตัวข้าพเจ้าไว้ด้วย ฝากลูกฝากหลาน และครอบครัว” หลังจากนั้นจึงนำเมล็ดข้าวที่เหลือไปหว่านเป็นพิธีตามแนวรอยที่แรกไถ ระหว่างหว่านบางรายอาจพุดคาถาปัจเจกกะโป อันเป็นคาถาเสกข้าว หลังจากเสร็จพิธี เมล็ดพันธุ์ข้าวที่เหลือจะนำมาเก็บไว้ในยุ้งฉางที่เก็บเมล็ดพันธุ์ (เอี่ยม ทองดี. 2537 : 37)

5.3 ช่วงการบำรุงรักษา ได้แก่การรับขวัญแม่โพสพ เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง ชาวนาต้องตั้งศาลเพียงตาชั่วคราวขึ้นใส่เครื่องสังเวยรับขวัญแม่โพสพ เรียกพิธีคดข้าว ภาคกลางบางท้องถิ่นเรียกส่งข้าวบิณฑ์ เพื่อรับขวัญแม่โพสพที่กำลังเริ่มตั้งท้องและขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยดูแลอย่างใกล้ชิด เครื่องเช่น แม่โพสพมีข้าว ปลา กล้วย อ้อย ถั่ว งา ผลไม้รสเปรี้ยว แป้ง กระจก เสื้อผ้า หวี ในที่นี้ขอยกตัวอย่างพิธีกรรมในช่วงการบำรุงรักษา เช่น (วรรณ นาวิกมูล. 2544 : 25-39)

การทำขวัญข้าวในทุ่งในระยะที่ต้นข้าวตั้งท้อง

เป็นพิธีกรรมที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อทำขวัญ หรือขอขอบคุณแม่โพสพเทพธิดาแห่งต้นข้าว คือทำขวัญในระยะที่ต้นข้าวสร้างช่อดอกอ่อน แต่ช่อดอกอ่อนนั้นยังไม่ได้โผล่พ้นกาบใบธงออกมา ต้นข้าวปล้องสุดท้ายจะป้องกลางเรียกว่าข้าวอุ้มท้องหรือข้าวกลัดหางปลาหู หรือข้างแตงตัว ซึ่งชาวนาจะเชื่อว่าแม่โพสพกำลังตั้งท้องก็จะทำพิธีสู่ขวัญซึ่งจะทำประมาณเดือน 11 ไปจนถึงวันเพ็ญเดือน 12 จะเลือกทำวันศุกร์ โดยถือเคล็ดเอาเสียงของชื่อวันซึ่งเชื่อว่าผู้ทำจะเกิดความมั่งมีศรีสุขจะกระทำในช่วงบ่ายตอนเย็นๆ ประมาณ 3 โมงเย็นถึง 5 โมงเย็น โดยมากจะทำในแปลงนาที่ได้ทำพิธีแรกนา หรือเป็นพื้นที่นาที่ชาวนาได้ปลูกข้าวเป็นแห่งแรก พิธีการจะนำไม้ไผ่มาสานเป็นเฉลวรูปห้าเหลี่ยม นำมาผูกติดกับปลายหลักไม้ไผ่ บางรายอาจใช้ไม้สะแกสดที่มีใบติดมาเป็นหลักปัก โดยเชื่อว่าสามารถป้องกันแมลงที่จะมาทำลายในนาข้าวได้ ส่วนด้านบนของเฉลวจะปักด้วยธงสี

สามเหลี่ยม ด้านกลางของเฉลวผูกติดด้วยชะลอมสานด้วยไม้ไผ่เครื่องสังเวย สำหรับตัวเฉลว ขวานบางรายเชื่อว่าเป็นเวทย์นึ่งป้องกันภัยพิบัติต่างๆ ที่จะเข้ามาในพื้นที่นาได้หรือบางราย ต้องการให้เป็นสัญลักษณ์ว่าได้ทำขวัญข้าวเรียบร้อยแล้ว

ขวานบางรายอาจจะไม่ใช่เฉลวใช้แต่ชะลอมไม้ไผ่ ใส่เครื่องสังเวยผูกติดกับไม้หลักบน ปากชะลอม ปักด้วยขงสีสามเหลี่ยม ผู้ประกอบพิธีกรรมนิยมใช้ผู้หญิง โดยห่มผ้าสไบเฉียง เครื่องสังเวยประกอบพิธีกรรมจะประกอบไปด้วยผลไม้ประเภทส้ม อาจจะเป็นส้มเขียวหวาน หรือ มะขามเปียก กล้วยน้ำว้า อ้อยควั่น มะพร้าวอ่อน เกลือ ขนมะกระยาบวชที่พอจะหาได้ อุปกรณ์อื่นๆ อาทิ กระจกส่องหน้า หวี แป้งหอม น้ำมันใส่ผม กรรไกรตัดผม ด้ายเข็ม ผ้าชิ้น หมากพลู และดอกไม้ รูปเทียนพร้อมกับน้ำมันธรรณีสาร เครื่องสังเวยอย่างน้อยจะต้องมีส้มเปรี้ยว อันเป็น เครื่องแพ้ท้อง ซึ่งเชื่อว่าแม่โพสพกำลังแพ้ท้อง เครื่องสังเวยต่างๆ จะนำมาจัดใส่พาน หรือถาดวาง ไว้บริเวณหัวเรือที่ใช้เป็นพาหนะไปประกอบพิธี การประกอบพิธีผู้ประกอบพิธีจะเลือกบริเวณต้นข้าวที่เจริญเติบโตดี มีจำนวนต้นข้าวหนาแน่น จะรวบต้นข้าวเข้าหากัน หรืออาจจะใช้ด้ายแดง หรือด้ายสายสิญจน์ ผูกรวบ นำแป้งน้ำหอมมาปะพรม นำน้ำมันใส่ผมมาทา นำหวีมาหวีไปมา นำ กระจกมาส่อง นำผ้าชิ้นมาวางพาดเป็นพิธีว่าได้แต่งตัวให้กับแม่โพสพ แล้วพรมด้วยน้ำมันธรรณีสาร หรือบางรายจะสมมติตนเองว่าเป็น แม่โพสพจะทำการผัดหน้าทาแป้งส่องกระจกแต่งตัว จากนั้นจะประนมมือบอกกล่าวรับขวัญ ให้แม่โพสพมารับเครื่องสังเวยซึ่งจะใช้คำพูดแตกต่างกับ ไป เช่น “เวลานี้ข้าวหรือแม่โพสพเริ่มตั้งท้อง จึงนำเครื่องกระยาบวช มาสังเวย และแต่งตัวให้ของจงบเจริญสมบูรณ์เต็มโดงอกงาม อย่ามีภัยอันตรายใดๆ มากล้ำกรายรบกวน” “แม่ศรี แม่โพสพ แม่พดารา แม่จันทวี แม่ศรีสุคา เชิญแม่มา มาสังเวยเครื่องกระยาบวช อยู่บ้านนอกบ้านนา อยู่เขาคิชฌกูฏ ขอเชิญให้แม่มา แพ้ท้องแพ้ไส้ อยากกินเปรี้ยวกินหวาน กินมันกินเค็ม”

จากนั้นจึงแบ่งเครื่องสังเวยใส่ชะลอมผูกกับเฉลว แล้วโห่สามลา แล้วกล่าวต่อ “นานอกนาใน นาชายนางวา ขอเชิญแม่มาสังเวย เครื่องกายาบวช” บางคนอาจใช้วิธีการพูดแต่สิ่งที่ดีงาม เช่น “ขอให้ข้าวงามดี ไม่มีภัยเบียดเบียน ขอให้ต้นเท่ากระบอง ท้องเท่ากระบุง รวงเท่าดอกข่า ให้ดีทั่วไร่ทั่วนา” หลังจากกล่าวเสร็จก็จะนำ เครื่องสังเวยใส่ชะลอมผูกติดกับเฉลว หรือไม้หลักปักไว้ บริเวณที่ประกอบพิธี เป็นอันว่าเสร็จพิธีการทำขวัญข้าวในขณะนี้ ขวานบางรายเรียกว่า การเยี่ยมท้องข้าว หรือพิธีลูบท้องข้าว วัตถุประสงค์ของการทำพิธีกรรมนี้ก็เพื่อต้องการให้ได้ต้นข้าวที่เจริญเติบโตทรงใหญ่

5.4 ช่วงเก็บเกี่ยว ได้แก่การเชิญขวัญข้าว หมู่บ้านบางแห่งในจังหวัดอุษุธรยาและราชบุรี เมื่อขนข้าวไปที่ลาน จะจัดพิธีเชิญขวัญข้าว หรือขวัญแม่โพสพ เข้าสู่ลานสู่บ้าน มักทำพิธีในวันศุกร์ตอนเย็น โดยนำเครื่องสังเวยบูชาไปถึงที่นาแล้วนำขังต้นข้าวผูกเป็นรูปคนเล็กๆ ถือไว้แล้ว

กล่าวคำอัญเชิญแม่โพสพให้กลับเข้าไปอยู่ในที่ร่มเย็นคือลานบ้าน จากนั้นนำหุ่นนั้นกลับไปลาน นวดข้าวทิ้งเครื่องเช่นให้แก่กกา ในที่นี้ขอยกตัวอย่างพิธีกรรมในช่วงเก็บเกี่ยว เช่น (เอี่ยม ทองดี. 2537 : 52)

5.4.1 แรกเกี่ยว เมื่อข้าวออกรวงเหลืองอร่ามถึงคราวจะเก็บเกี่ยวแล้ว ชาวนาจะทำ พิธีแรกเกี่ยวโดยมากจะเลือกวันศุกร์ หรือวันดีตามปฏิทินหลวง โดยนำเกี่ยวทั้งหมดมาวางไว้แล้ว กล่าวเชิญแม่โพสพ ขอบมาว่า “จะขอเก็บเกี่ยวข้าวขออย่าได้โกรธหรือลงโทษ” เสร็จแล้วจะถือ เกี่ยวออกไปนาเพื่อแรกเกี่ยว เมื่อจะเกี่ยวข้าวจะประนมมือไหว้สวดมนต์ชุมนุมเทวดาหรือบทกถา ต่างๆ ตามความเชื่อของตน และกล่าวขอมาต่อแม่โพสพ เวลาเกี่ยวอย่าให้แม่โพสพตกตกใจ จากนั้นจึงลงมือเกี่ยวโดยเลือกข้าวที่ใกล้จะสุกใช้มือซ้ายจับต้นข้าวมือขวาถือเกี่ยว แล้วกลั่นใจกล่าว แต่สิ่งดีหรือบทกถาต่างๆ ที่ตนนับถือหรือกล่าวว่า “กำหนดข้าพเจ้าจะทำบุญ กำสองจะทำทาน ร้อยกำพันกำ ข้าพเจ้าจะขอไว้รับประทาน” จะเกี่ยวข้าวใกล้สุกมาจำนวน 3 กำใหญ่ จากนั้นจะยก พลาดไหลแบกกลับบ้าน ส่วนหนึ่งจะแวนเก็บๆ ไว้เป็นตัวอย่าง บางส่วนจะนำมานวดตำเป็น ข้าวเม่า นำมาถวายพระ และบริโกคเอง บางส่วนนำมานวดนำไปเป็นทาน

5.4.2 หลังเกี่ยว เป็นพิธีกรรมหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จ ชาวนาบางรายจะทำพิธีหลัง เก็บเกี่ยว ซึ่งชาวนาเรียกว่า ข้าวเทวดาเดินรำ โดยหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จจะเลือกมูมใดมูมหนึ่งของ แปลงนาที่ต้นข้าวเจริญเต็มโตงอกงามดี วันที่เกี่ยวไว้ประมาณครึ่งตารางวา พร้อมกับเกี่ยวข้าว ทิ้งไว้ประมาณ 2-3 กำ คนเกี่ยวจะเกี่ยวไปเดินไป วัตถุประสงค์ทิ้งไว้เพื่อเป็นทานไว้ให้เจ้าที่เจ้า ทางหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์

5.4.3 การรับขวัญข้าว การรับขวัญข้าวจะกระทำ 2 ตอนด้วยกัน คือ (งามพิศ สัตย์สงวน. 2541 : 103-105)

5.4.3.1 การรับขวัญข้าวเข้าลาน ชาวนาจะทำพิธีกรรมรับขวัญข้าว หรือรับขวัญ แม่โพสพจากไร่นาสู่ลานนวด ซึ่งถือว่าแม่โพสพได้จากไปสู่ไร่นาในระยะหนึ่งแล้วกลับเข้าสู่บ้าน ลานนวดจะนิยมกระทำบริเวณที่ว่างของบ้าน เป็นพิธีกรรมรับวิญญาณแม่โพสพกลับมา พิธีกรรม มักจะกระทำหลังจากที่ขน ฟ่อนข้าวนำมาเก็บไว้ในลานนวด ซึ่งใช้ล้อเลื่อนหรือกระแทะหรือ เกวียนเทียมสุดท้ายหรือวันศุกร์จะทำตอนเย็น พิธีกรรมจะกระทำโดยเอาฟางมามัดเป็นหุ่นแม่ โพสพ อาจจะแต่งหุ่นด้วยเสื้อผ้าสวยงาม สวมสร้อยแหวน เครื่องประดับพร้อมเตรียมเครื่อง สัตว์เลี้ยง เช่นรับขวัญทั่วไป จากนั้น ผู้รับขวัญนิยมใช้ผู้หญิง จะบอกเล่าเชิญแม่โพสพมารับเครื่อง สัตว์เลี้ยง จากนั้นผู้รับขวัญก็จะเก็บรวงข้าวที่ตกอยู่มา รวง หรือเมล็ดข้าวที่ตกอยู่พร้อมกับเก็บดินใน แปลงนา 3 ก้อนใส่ในกระบุง ระหว่างเก็บบางคนอาจจะพูดว่า “แม่ศรีแม่โพสพแม่นพดาราแม่ จันทวี แม่ศรีสุดา เจ็ดมิ่งมาขวัญมาไปเข้าเกียรติแก้วและลานทอง แม่เข้ามาเถิด หนีนกหนีหนู หนี

ปฐนีไฟ อยู่ในรูปประแสง ให้ตะแคงเข้ามา เข้าบ้านให้หมด หนีเถิดแม่มาอยู่กับลูก ไปเลี้ยงลูกหลาน อยู่กับลูก กับเต้า ไปจนแก่จนเฒ่า” แล้วภูโห้ฮิว 3 ลา หลังจากนั้นจะนำผ้าชิ้น ผ้าถุง อาจจะเป็นผ้าไหม หรือผ้าม่วงคลุมปากกระbung แล้วนำคั้นฉายหาบคอนกระbung ดังกล่าวเข้าบ้าน นำมาเก็บไว้ที่พละข้าว (ลอมข้าว) ที่กองไว้ในลานนวด ระหว่างหาบคอนมาผู้ประกอบพิธีจะไม่มองย้อนกลับไปข้างหลังหรือชวานาบางคนอาจจะเก็บรวงข้าวหรือเมล็ดข้าวร่วงห่อใส่ผ้า นำมาเสียบติดกับไม้คานหลาวที่ปักอยู่บนฟ่อนข้าวที่บรรทุกอยู่บนพาหนะขนฟ่อนข้าว พร้อมกับปักธงขาวหรือแดงหรืออาจใช้ผ้าขาวม้าเป็นเครื่องแสดงให้ทุกคนทราบว่าได้ขนข้าวเสร็จเป็นที่ยุติท้ายแล้ว

5.4.3.2 การรับขวัญข้าวเข้ายุ้ง พิธีกรรมรับขวัญข้าวเข้ายุ้ง จะกระทำหลังจากที่นวดข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะขนข้าวเข้ายุ้ง ชวานาบางคนจะขนข้าวเข้ายุ้งวันศุกร์ หรือวันอังคาร โดยยึดถือคำพูดที่ว่า วันศุกร์เข้าลาน วันอังคารเข้ายุ้ง พิธีกรรมจะกำหนดขึ้นที่ยุ้งข้าว โดยจะบอกเล่ายุ้งข้าวก่อน พร้อมกับตั้งเครื่องสังเวทเช่นเดียวกับการทำขวัญข้าวทั่วไป แล้วผู้ประกอบพิธีกรรมจะออกไปสู่ลานนวด โภยข้าวเข้ากระbungมาเป็นพิธี 1 กระbung และอัญเชิญรวงข้าวหรือเมล็ดข้าวพร้อมด้วย หุ่นปางแม่โพสพมาพร้อมกัน นำไว้ในยุ้ง พร้อมกับกล่าวอัญเชิญแม่โพสพมารับเครื่องสังเวท ที่บริเวณยุ้ง ชวานาบางรายจะนำใบของต้นใบเงินใบทองมาวางไว้โดยถือเคล็ดว่าจะเกิดความมั่งมีศรีสุข

5.4.4 การทำขวัญข้าวในลานนวด (งามพิศ สัตย์สงวน. 2541 : 103-105) การทำขวัญข้าวในลานนวดจะกระทำหลังจากได้ขนฟ่อนข้าวมากองไว้ในลานเรียบร้อยแล้ว จะทิ้งช่วงไว้ระยะหนึ่ง จนกว่าจะหายเหน็ดเหนื่อยจากการเก็บเกี่ยวข้าวและขนข้าว จะกระทำเมื่อต้องการที่จะนวดข้าว โดยมากจะทำในตอนเย็นของวันศุกร์ จะจัดเครื่องสังเวท เครื่องกายาบวช มีขนมต้มแดง ขนมต้มขาว ขนมหูช้าง กล้วยน้ำว่าหวิงาม ไข่ต้ม ข้าวปากหม้อ นำใบตองมาทำบายศรีปากชาม ผ้าถุงใหม่ๆ ธงสีสามเหลี่ยม สร้อยแหวนเงินทอง น้ำมันตรีนิศาร หรือน้ำมันที่นำมาจากวัดต่างๆ ที่ชวานานับถือ การประกอบพิธีจะนำผ้ามาปูกับพื้น นำเครื่องสังเวทมาตั้ง และนำธงสีสามเหลี่ยมมาปักตามพละข้าว (ลอมข้าว) นำฟ่อนที่เตรียมไว้ และสร้อยแหวนมาแขวนไว้ตรงบริเวณที่ปักธง ผู้ประกอบพิธีจะนิยมใช้ผู้หญิงห่มผ้าสไบเฉียงนั่งพนมมือขอเชิญแม่โพสพมารับเครื่องสังเวท เสร็จแล้วจะแบ่งส่วนต่างๆ ของเครื่องสังเวทใส่กระทง หรือแผ่นใบตองนำไปวางไว้ตามพละข้าวแต่ละกองจนครบแล้วนำน้ำมันที่เตรียมไว้ประพรมลอมข้าวทิ้งไว้ช่วงระยะหนึ่ง พอเสร็จพิธี ผู้ประกอบพิธีจะกล่าวลาแม่โพสพขอเครื่องสังเวทให้กับลูกช้างซึ่งเป็นลูกหลานของชวานาเพื่อบริโภคต่อไป ลูกหลานของชวานาก็จะจงหรือจับฉลาก หรือจับไม้สั้นไม้ยาวว่าตนจะได้กองใด หรืออาจใช้วิธีวิ่งแข่งกันว่าใครจะได้มากกว่ากัน ซึ่งสร้างความสนุกสนานให้กับ

ลูกหลานของชาวนาเป็นอย่างยิ่ง ชาวนาที่มีฐานะอาจจะมีการแจกเงินให้กับลูกหลานหลังจากเสร็จพิธี หลังจากนั้นจะทิ้งช่วงเวลาไว้สามวัน จึงจะถือพละกองข้าว เพื่อนำ ฟ่อนข้าวมาทวง ก่อนที่จะถือฟ่อนข้าวต้องพรมน้ำมนต์ธรรณสาร เวลาถือฟ่อนข้าวออกมาทวงชาวนาบางคนจะพูดว่า “ฟ่อนหนึ่งเป็นเงิน ฟ่อนสองเป็นทอง ฟ่อนสามให้รำให้รวย เป็นเศรษฐีมหาเศรษฐี”

5.4.5 พิธีปิดขี้ เป็นพิธีกรรมที่กระทำหลังจากทวงข้าว ขนข้าวเข้าขี้เสร็จเรียบร้อยแล้ว จะนิยมทำกันในเย็นวันศุกร์ โดยหลังจากขนข้าวเข้าขี้เสร็จเรียบร้อยแล้วจะเหลือเมล็ดข้าวไว้ที่ลานนวดจำนวนหนึ่งเพื่อไว้ประกอบพิธีเปิดขี้ ผู้ประกอบพิธีจะนิยมใช้ผู้หญิงหรือเด็กผู้หญิงพรหมจารีที่เกิดในปีนักษัตย์ที่ไม่กินข้าว เช่น ปีมะโรง จะจัดเครื่องสังเวท สังเวทเมล็ดข้าวในลานนวด แล้วผู้ประกอบพิธีจะนำทัพพิดมาปักข้าวใส่ลงในขัน พร้อมกับกล่าวขอขมา “ให้แม่โพสพจงคลบันดาลให้ข้าวมากมาย ดกดวงไม่รู้หมดสิ้น” หลังจากนั้นจึงนำข้าวที่ใส่ในขันนำมาใส่ในขี้เก็บข้าว แล้วปิดประตูขี้ พร้อมกับนำกิ่งก้านยอดไม้มาสุมปิดประตูขี้อีกครั้งหนึ่ง (มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต. 2551 : ออนไลน์)

5.4.6 พิธีเปิดขี้ข้าว เป็นพิธีกรรมที่ก่อนที่จะตวงข้าวขาย โดยถือเคล็ดไม่ตวงข้าวขายในวันศุกร์ เพราะเกรงว่าขายความสุขไป โดยยึดถือคำที่ว่า “วันศุกร์เอาเข้า วันเสาร์เอาออก” บางที่เรียกว่า ตักขี้ โดยปกติจะทำพิธีประมาณเดือนสี่ที่จะมีการขายข้าว จะประกอบพิธีในวันดีตามที่ฤกษ์หลวงกำหนด หรือวันศุกร์ที่น้ำขึ้น ผู้ประกอบพิธีจะต้องเป็นผู้ที่เกิดในปีนักษัตย์ที่ไม่กินข้าว เวลาตักข้าวจะใช้ทัพพิดใส่ขัน พร้อมกับกล่าวขอโทษแม่โพสพ ขออนุญาตขายข้าวและขอให้ตวงข้าวขาย ได้จำนวนมาก ๆ เช่น “ตักอย่ารู้ยก จกอย่ารู้พร่อง ให้เต็มขี้เต็มฉาง” พร้อมกับกล่าวว่า “ชาติหน้าฟ้าใหม่ ขอให้แม่โพสพมาอยู่ในขี้ฉางนี้ใหม่” เวลาตักจะถือเคล็ดจะตักใส่กระบุง 3 ชั้นแล้วตักคืนจากกระบุง 4 ชั้น ที่เหลือนำเก็บไว้ที่แท่นบูชา หรือถวายวัด หรือนำไปซ่อมเป็นข้าวสารหุงถวายพระ หรือนำไป เป็นทานให้กับนก ไก่ หลังจากเปิดขี้แล้วชาวนาจึงจะขายข้าวได้เมื่อตวงข้าวขายชาวนาจึงจะตวงเหลือข้าวทิ้งไว้ ที่ขี้เพื่อเป็นเชื้อในปีต่อไป และเมื่อตวงข้าวขายเสร็จผู้ซื้อจะหยิบข้าวที่ซื้อใส่กำมือหรือใส่ภาชนะเล็กๆ เช่น ขัน หรือกะลาตักคืนให้กับผู้ขายเป็นข้าวเก็บไว้รับที่รับน้อง พร้อมกับกล่าวให้ศีลให้พรกับผู้ขาย (มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต. 2551 : ออนไลน์)

5.4.7 ประเพณีลงแขก การเก็บเกี่ยวข้าว ปกติจะเริ่มเก็บเกี่ยวราวปลายเดือนพฤศจิกายน เพื่อให้การเก็บเกี่ยวข้าวรวดเร็วขึ้น ชาวนาจะใช้วิธีลงแขกอันเป็นการเอาแรงผลัดกันช่วยทำงาน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยชาวนาจึงจะส่งลูกหลานในครอบครัวไปช่วยครอบครัวอื่นที่นาข้าวสุก พร้อมทั้งจะเก็บเกี่ยวได้ในโอกาสต่อไป เมื่อข้าวในนาของตนเองสุก ชาวนาที่เคยไปเอาแรงก็จะส่งบุคคลในครอบครัวมาช่วยกันตามจำนวนที่เอาแรงกัน ผู้ที่มาช่วยเกี่ยวเรียกว่าแขก ส่วน

ใหญ่จะเป็นการเอาแรงกันในพื้นที่ละแวกเดียวกัน หรืออาจจะเป็นเครือญาติซึ่งกันและกัน จำนวนแขกที่มาเที่ยวก็ขึ้นอยู่กับจำนวนพื้นที่นาที่ข้าวสุกพร้อมที่จะเก็บเกี่ยวได้ หรืออำนาจบารมีของเจ้าของนาว่าจะมีผู้ให้ความเคารพนับถือมากน้อยแค่ไหน

การเกี่ยวข้าวมักเกี่ยวแต่เช้า โดยเกี่ยวข้าวเรียงกันเป็นหน้ากระดาน ใครเกี่ยวได้แนวจดกันมาแล้วก็หยุดพัก รอคอยคนอื่นซึ่งเกี่ยวแนวของตนมายังไม่ถึงเมื่อเกี่ยวเสร็จทุกคนแล้วจึงจะไปเกี่ยวตอนอื่นๆ ต่อไปเพราะฉะนั้นถ้าใครเกี่ยวช้าก็มาเป็นทีหลัง จะมีการแก้งส้อกันโดยคนที่อยู่ใกล้คนที่เกี่ยวช้าจะแก้งส้อให้แนวของตนไหลออกไป เพื่อให้แนวของคนเกี่ยวช้าขยายเนื้อที่ออกไปกว้าง ต้องเสียเวลาเกี่ยวมากขึ้นเรียกว่า “เกี่ยวอ้อมเกาะ” ใครต้องเกี่ยวอ้อมเกาะจะถูกเพื่อนทั้งหญิงชายหัวเราะเยาะเล่นสนุกอย่างที่ร้องกันว่า “คว่าเกิดหนาแม่คว่า รีบตะบั้งให้ถึงคันทา จะได้พุดจากกันเอ๋ย” เวลาเย็นเลิกเกี่ยวข้าวแล้ว จะเล่น “เพลงเกี่ยวข้าว” เรียกว่า “เดินกำรำเคียว” คือถือกำข้าวมือหนึ่ง ถือเคียวอีกมือหนึ่ง เวลาร้องก็ออกท่าทางรำและเดินเป็นจังหวะของทำนองที่ร้องระหว่างที่ร้องเดินกำรำเคียวกันอยู่ที่นี่เจ้าของนามักรวมกำข้าวที่กองๆ อยู่ให้เป็นฟ่อนและรวบรวมเข้าหมูเข้ากองแล้วหาบขนไปสู่ลานบ้านเรือนของตน เมื่อขนข้าวไปสู่ลานเสร็จแล้วต้องเก็บรวงข้าวที่ตกอยู่ในนา เรียกว่า “อัญเชิญ ข้าวแม่โพสพ” เวลาเก็บข้าวจะกล่าวว่า “แม่โพสพเจ้าข้า เชิญมาขึ้นขึงฉาง อย่างหลงอยู่ในทุ่งในทางในนาในไร่ ให้นำูกัดนกคาบ เชิญไปอยู่ที่สำราญ เป็นสุข เลี้ยงลูกเลี้ยงหลาน ให้เจริญ มาเกิดมาคู่” (มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต, 2551 : ออนไลน์)

สรุป พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนามีความสำคัญต่อชาวบ้านมากที่สุด เพราะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินเลี้ยงชีพ พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดปีตามลำดับการเพาะปลูกข้าว โดยช่วงที่สำคัญที่สุดจะอยู่ระหว่างหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตและก่อนเริ่มฤดูกาลใหม่ ได้แก่

1. พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูก มีวัตถุประสงค์เพื่อบวงสรวง บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน ให้มีความสวัสดิมงคล มีความอุดมสมบูรณ์ ขอโอกาสและความเชื่อมั่นในการดำรงชีวิตในรอบปีนั้น ๆ อาทิ พิธีแห่นางแมว พิธีปั้นเมฆ
2. พิธีกรรมช่วงเพาะปลูก มีเป้าหมายเพื่อบวงสรวงบนบาน บอกกล่าว ผักผีงสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวหรือการเพาะปลูกแก่เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขอให้การเพาะปลูกข้าวดำเนินไปได้ด้วยดี ปราศจากอันตรายต่างๆ อาทิ พิธีแรกไถนา พิธีแรกหว่าน
3. พิธีกรรมเพื่อการบำรุงรักษา เพื่อให้ข้าวงอกงาม ปลอดภัยจากสัตว์ต่างๆ หนอนเพลี้ย พิธีกรรมประเภทนี้ จัดขึ้นในช่วงระหว่างการเพาะปลูกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีการทำขวัญข้าว

4. พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว เพื่อให้ได้ผลผลิตมาก และเพื่อแสดงความอ่อนน้อม กตัญญูต่อข้าว ตลอดถึงสิ่งที่เกี่ยวข้อง พิธีกรรมประเภทนี้ จัดขึ้นในช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยว อาทิ พิธีแรกเกี่ยวข้าว พิธีหลังเกี่ยว พิธีรับขวัญข้าว พิธีทำขวัญข้าว พิธีปิดทุ่ง พิธีเปิดทุ่ง ประเพณีลงแขก

สำหรับการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานา ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเรื่องพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา กล่าวถึงพิธีกรรมต่างๆ ความสำคัญ วัตถุประสงค์ รวมทั้งขั้นตอนการทำพิธีกรรมต่างๆที่ยังมีอยู่ของเกษตรกรตำบลชานา เช่น พิธีรับขวัญข้าว พิธีการบอกเล่าขอพร เป็นต้น มาเป็นกรอบการอธิบายการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานา ในมิติด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

6. แนวคิดเรื่องกระบือ : กับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย

จากจุดเริ่มต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกถึงฉบับปัจจุบัน เครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องจักรกลสมัยใหม่รวมทั้งปุ๋ยเคมี และสารเคมีที่ใช้ในการทำนาได้เข้ามาแทนที่แรงงานโค กระบือ เครื่องมือเครื่องใช้แบบพื้นบ้าน ปุ๋ยคอกและยาสมุนไพร อย่างรวดเร็วจนหาซื้อได้ยากแล้ว เป็นต้นว่า

รถไถเดินตามเข้ามาแทนที่โคกระบือและไถคาด ปุ๋ยเคมีเข้ามาแทนที่ปุ๋ยคอก (มูลโค กระบือ ไร่ หนุ่ ค้างคาว) สารเคมีกำจัดวัชพืชและศัตรูในนาเข้าแทนที่รากไม้ ใบไม้ สมุนไพร พิธีกรรม และการถากการถอนวัชพืช เครื่องนวดข้าวแทนที่การนวดด้วยแรงงานคน แรงงานสัตว์ รถอีแต๋น รถกระบะ รถบรรทุก แทนที่เกวียนและการลากเข็นอื่นๆ การทำนาปีละ 2 - 3 ครั้ง แทนการทำนาตามฤดูกาล การทำนาด้วยน้ำชลประทานแทนการทำน่าน้ำฝนหรือน้ำในแม่น้ำลำคลอง ตามธรรมชาติ การสูบน้ำด้วยเครื่องยนต์แทนที่การวิด การใช้กังหัน การใช้พันธุ์ข้าว ก.ข. แทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เป็นต้น

สาเหตุที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้สืบเนื่องจากการที่สยามประเทศไทยได้รับเอาแนวคิดการปฏิวัติเขียว (The green revolution) ที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในประเทศตะวันตก ในช่วงเวลาก่อนปี พ.ศ.2500 มาใช้เป็นแนวทางการกำหนดนโยบายเป้าหมายและมาตรการเกี่ยวกับการทำนา แทนหลักการทำนาแบบพื้นบ้านที่สืบต่อกันมาเป็นเวลานานนับพันๆ ปี ซึ่งแนวคิดดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกมาจนถึงปัจจุบัน (เอี่ยม ทองดี. 2547 : 27-28)

จุดเปลี่ยนสำคัญมาแนวคิดการปฏิวัติเขียว คือ เปลี่ยนเป้าหมายการทำนาจากแบบทำเพื่อบริโภคเป็นหลักมาเป็นทำนาเพื่อขายเป็นหลัก การดำเนินงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว จำเป็นต้องอาศัยเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาช่วยเพื่อเพิ่มผลผลิต ดังนั้น ในการทำนา

จึงต้องมีการลงทุนเป็นเงินทองโดยตรง การจัดการ มีการเก็งกำไร โดยมีระบบธุรกิจ เป็นพื้นฐานรองรับและมีระบบเงินตราเป็นเครื่องชี้วัดความสำเร็จ ซึ่งแตกต่างจากการทำนาแบบพื้นบ้านที่มุ่งทำนาเพื่อบริโภคเหลือบริโภคจึงขายหรือแลกเปลี่ยน ถ้าจำเป็น และไม่ส่งเสริมชวานาให้ทำนาเพื่อขายเพราะถือว่าเป็นบาปผิดวัตถุประสงค์ของแม่โพสพ (ตามตำนาน) ที่อุทิศร่างกาย มาเป็นข้าวเพียงเพื่อหล่อเลี้ยงให้มนุษย์ให้ปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าเท่านั้น หากได้ให้มนุษย์เอาข้าวไปค้าขายไม่

เมื่อรัฐรับแนวคิดดังกล่าวเข้ามาใช้เป็นหลักในการพัฒนาการเกษตรหรือการทำนา และได้กำหนดนโยบาย เป้าหมาย มาตรการส่งเสริมสนับสนุนสืบเนื่องมาอย่างจริงจัง ทำให้ชวานาค่อยๆ เปลี่ยนภูมิปัญญา เช่น ความคิด วิธีคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ทักษะคิด ในการทำนาจากแบบพื้นบ้านไปเป็นแบบสมัยใหม่ เครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลสมัยใหม่ที่ใช้ในการทำนาจึงค่อยๆ เข้ามาแทนที่โคกระบือ เครื่องมือเครื่องใช้แบบพื้นบ้าน จนถึงปัจจุบันสามารถกล่าวได้ว่าโคกระบือ เครื่องมือเครื่องใช้แบบพื้นบ้านยังเหลืออยู่บ้างก็เฉพาะถิ่นทุรกันดาร หรือเฉพาะชวานายากจนเท่านั้น

ที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ เมื่อมองอย่างผิวเผินก็น่าสรุปได้ว่า ชวานาและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการทำนาก็จะได้รับผลดีมากขึ้นกว่าเดิม ที่กล่าวเช่นนี้เพราะเครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลสมัยใหม่ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือที่นักเศรษฐศาสตร์ใช้ชี้วัดระดับการพัฒนาหรือความเจริญของประเทศชาติในปัจจุบันประชากรกลุ่มใดมีสิ่งเหล่านี้ใช้ถือว่ากลุ่มนั้นมีระดับ การพัฒนาที่เจริญขึ้นกว่าเดิม มีความมั่งคั่งร่ำรวยกินคืออยู่ดีหรือเป็นผู้ที่มีคุณภาพชีวิตที่ดีแล้ว หากจะพิจารณาอย่างตรงไปตรงมาก็เห็นว่าน่าจะเป็นเช่นนั้นจริง เพราะผู้ที่จะเป็นเจ้าของเครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลสมัยใหม่ได้นั้น ต้องเป็นผู้ที่มีเงินทองมากพอสมควรจึงจะซื้อหามาใช้ได้ ซึ่งหมายถึงชวานาต้องมีฐานะดีจึงจะซื้อได้

อีกประการหนึ่ง เมื่อชวานาได้รับสิ่งเหล่านี้มาใช้แล้ว คุณภาพชีวิตน่าจะดีขึ้นไปตามวัตถุประสงค์ในการประดิษฐ์คิดค้นและผลิตสิ่งเหล่านี้ ที่มุ่งหวังไว้ว่าชวานาจะมีความสุขสบาย รวดเร็วในการทำนามากขึ้นได้ผลผลิตสูงขึ้น มีความมั่งคั่งเงินทองขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่การกินคืออยู่ดีกว่าเดิม อนึ่ง ก่อนที่จะนำสิ่งเหล่านี้ออกเผยแพร่ต่อประชาชนได้มีการตรวจสอบอย่างละเอียดรอบคอบรัดกุมแล้วว่ามิประสิทธิภาพคุ้มทุน มีความปลอดภัย ทั้งต่อชวานาและสิ่งแวดล้อม จึงอนุญาตให้เผยแพร่สู่ชวานาได้ ยิ่งปัจจุบันมีพันธุ์ข้าวใหม่ที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูงใช้ระยะเวลาให้ผลผลิตสั้น มีระบบชลประทานและราคาข้าวก็สูงกว่าแต่ก่อนก็ยิ่งทำให้สรุปได้ว่า ชวานาและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชวานาจะได้รับสิ่งต่างๆ ดีขึ้นกว่าเดิม (เอี่ยม ทองดี. 2547 : 28-29)

แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอยู่ในปัจจุบันกลับไม่เป็นเช่นนั้น ผู้ที่ประสบความสำเร็จ ความสมหวัง และมีความมั่งคั่งมากยิ่งขึ้น กลับกลายเป็นกลุ่มพ่อค้า เจ้าของโรงสี ผู้ผลิต และพ่อค้าเครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลเพื่อการเกษตร และดูเหมือนว่าสินค้าและเงินไขต่างๆ ที่คนกลุ่มนี้ต้องการก็ได้ฝังรากลึกกลงสู่แบบแผนการทำงานที่ยากจะสลัดได้ด้วยกำลังความสามารถของชาวบ้านบุคคลใดบุคคลหนึ่งเสียแล้ว

ส่วนชาวนาที่กำลังประสบปัญหาทำนาแล้วขาดทุนต่อเนื่องมายาวนาน จนทำให้มีฐานะยากจนเพิ่มขึ้น มีหนี้สินเพิ่มขึ้นเป็นเหตุให้เบื่อบ้านต่อการทำนา ฟังตนเองไม่ได้ เลยละทิ้งไร่นา โครกระบือมุ่งหน้าหางานใหม่ทำตามแต่โชคชะตาจะกำหนด

โคกระบือกำลังเป็นสัตว์เลี้ยงตัวใหม่ที่คิดค่ากันด้วยน้ำหนักที่ปรากฏบนตาชั่ง บทบาทโคกระบือที่เคยเป็นมาแต่อดีตต้องสิ้นสุดลง ชีวิตโคกระบือสั้นลง มีโคกระบือน้อยนักที่จะอยู่รอด จนหมดอายุขัย

เครื่องมือเครื่องใช้สมัยใหม่ที่เกี่ยวข้องกับการทำนากลายเป็นกลไกที่สำคัญ ในการเร่งนำเอาทรัพยากรธรรมชาติออกมาใช้อย่างประมาทฟุ่มเฟือยเกินความจำเป็น โดยส่วนเกินที่เกิดขึ้นนั้นหาได้เป็นประโยชน์แก่ชาวนาและประเทศชาติแต่อย่างใดไม่ เพราะต้องนำไปใช้จ่ายเป็นค่าความสะดวกสบายที่เกิดขึ้น ปัจจุบันทรัพยากรธรรมชาติหมดสิ้นไปอย่างรวดเร็ว สิ่งแวดล้อมกำลังเป็นปัญหาอย่างรุนแรงต่อชุมชนทั้งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

ป่าไม้ถูกบุกรุกทำลาย ที่สาธารณะถูกหักร้างวางเป็นที่ทำกิน อันเนื่องมาจากศักยภาพสูงที่ได้จากเครื่องมือเครื่องใช้เครื่องจักรกลสมัยใหม่ที่เข้ามา นอกจากนี้ยังมีสิ่งสำคัญอีกมากมายที่สูญหายไปอย่างน่าเสียดาย เช่น วัฒนธรรมข้าวแบบพื้นบ้าน มีการสู่วัชยข้าว การสู่วัชยกระบือ การทำบุญคูณลาน การทำพิธีขึ้นเต้าทั้งสี่ วิถีชีวิตเรียบง่าย อบอุ่นมีน้ำใจแบบพื้นบ้าน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ก็ได้สูญหายไปด้วยสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวนาและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการทำนา กลับได้รับผลในทางตรงกันข้าม ดังกล่าวข้างต้น เมื่อพิจารณาจากข้อมูลต่างๆ พบว่าเป็นเช่นนี้เนื่องจากชาวนาขาดประสบการณ์ทางการค้า การลงทุน การเก็งกำไรหรือขาดประสบการณ์ ในทางธุรกิจ อันเป็นพื้นฐานรองรับการทำนาตามแนวคิด การปฏิบัติเชิงวิสาหกิจที่รัฐรับเข้ามา ที่สำคัญคือตลอดช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงนี้ รัฐไม่ได้ส่งเสริมหรือสร้างประสบการณ์นี้ให้เกิดแก่ชาวนา ดังจะเห็นได้ว่าแม้แต่ในหลักสูตรชั้นประถมศึกษา อันเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานที่ลูกชาวนาทุกคนต้องเรียน ต้องผ่าน ก็ยังไม่ได้บรรจุความรู้เกี่ยวกับการทำนาทั้งแบบพื้นบ้านและแบบสมัยใหม่ไว้ให้เรียนอย่างต่อเนื่องแต่อย่างใด (เอี่ยม ทองดี. 2547 : 29-30)

ชาวนาปัจจุบันจึงยังคงลองผิดลองถูกเพื่อสร้างประสบการณ์ในการทำนาแบบสมัยใหม่ เหมือนกับชาวนาเมื่อ 30 ปีที่แล้วอาศัยคำแนะนำจากพ่อค้าบ้าง เพื่อนบ้านบ้าง ดังนั้น ชาวนา

ยังทำนอยังยากจนลงและยังมีหนี้สินเพิ่มขึ้นตามกาลเวลาที่ผ่านไป และผลประโยชน์ส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นก็ตกเป็นของกลุ่มพ่อค้าข้าว เจ้าของโรงสี ผู้ผลิตและพ่อค้าเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องจักรกลสมัยใหม่ที่ใช้ในการทำอย่างต่อเนื่อง

หนทางแก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนดังกล่าวข้างต้นให้บรรเทาเบาบางลงนั้นมีอยู่หลายวิธี อย่างเช่นที่รัฐบาลปัจจุบันได้พยายามดำเนินการอยู่ตลอด 30-40 ปี ที่ผ่านมา เช่น การจัดหาตลาดเพื่อส่งข้าวไปขาย การเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้น การนำเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่ มาใช้ในการทำนามากขึ้น การประกันราคาข้าว การให้กู้ยืมสินเชื่อ ฯลฯ ล้วนแต่เป็นความพยายามเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้ให้หมดไป ซึ่งเป็นความพยายามที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า มาทุกรัฐบาล และผลสุดท้ายประโยชน์ที่เกิดขึ้นก็ตกอยู่ที่คนกลุ่มอื่นๆ เหมือนเช่นที่ผ่านมา ทั้งนี้เป็นการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุและไม่ถูกจุดที่แท้จริง

ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นแก่ชาวนาปัจจุบันจะจืดจางเหง้าลงได้ก็ต่อเมื่อทำให้ชาวนาสามารถพึ่งตนเองได้ตามหลักการพึ่งตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการลดต้นทุนการทำนาที่เป็นเงินทองให้เหลือน้อยลงหรือให้หมดไป ซึ่งดูเหมือนจะเป็นวิธีการเดียวที่จะตัดความเดือดร้อนของชาวนาให้สิ้นสุดลงได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งหลักการพึ่งตนเองโดยการลดต้นทุนการทำนาที่เป็นเงินทองให้หมดไปหรือลดน้อยลงนั้นอาจจะมียุทธวิธี แต่ในที่นี้ใครขอเสนอให้ชาวนาและผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐกลับมาพิจารณาเรื่องการใช้โคกระบือเป็นหลักในการทำนา แทนการใช้เครื่องจักรกลหรือแทนการใช้รถไถนาเดินตาม รถแทรกเตอร์ ซึ่งหากทำได้เช่นนี้ ชาวนาจะค่อยๆ พึ่งตนเองได้ ความเป็นอยู่ก็จะกลับคืนสู่ภาวะความร่มเย็นเป็นสุขปลอดภัย มีความกินดีอยู่ดี มีวิถีชีวิตที่อบอุ่น สังคมชาวนาจะมีเสน่ห์ มีคุณค่า ไม่ต้องเร่งรีบไปตามกระแสเศรษฐกิจ สังคมและวิกฤตการณ์ต่างๆ ของโลกแต่อย่างใด (เอี่ยม ทองดี. 2547 : 30-31)

สรุป แต่ก่อนควายมีความจำเป็นอย่างมากต่อเกษตรกร หากไม่มีความก็จะทำนาไม่ได้ ความเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมข้าว มีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับควาย มีความผูกพันกันระหว่างเกษตรกรกับควาย ปัจจุบันควายไม่มีบทบาทในการทำนาของเกษตรกรในเขตภาคกลาง เครื่องจักรกลการเกษตรเข้ามาทำหน้าที่แทนควาย เนื่องจากเกษตรกรต้องการปลูกข้าวเพื่อขายหรือทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ ตามนโยบายรัฐบาล

สำหรับการศึกษาการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของเกษตรกรตำบลชานา ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเรื่องควาย : กับการพึ่งตนเองของชาวนาไทย มาเป็นกรอบในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว ในมิติด้านการผลิต ด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว ตำบลชานนา อำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผู้วิจัยได้ทำการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็นต่างๆ หลายประเด็นด้วยกันที่เห็นว่ามีความสำคัญและมีความสัมพันธ์ต่อการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว งานวิจัยต่างๆ ที่ได้ทบทวนนั้นมีทั้งส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงและเกี่ยวข้องโดยอ้อม ดังนี้

7.1 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย

ฉัฐพร อินทุมาร (2546 : 1-34) ได้ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงและการสืบเนื่องของการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตและการเก็บรักษาข้าว ศึกษากรณีหมู่บ้านดอนบุปผาราม ต.บ้านกร่าง อ.ศรีประจันต์ จ.สุพรรณบุรี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาได้แก่ แบบฉบับที่ภาคสนาม แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง การบันทึกภาพและบันทึกเสียง วิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ยุติลง ตลาดโลกมีความต้องการข้าวเพิ่มขึ้น ประเทศไทยในฐานะผู้ส่งออกข้าวมีนโยบายเพิ่มผลผลิตข้าว นำมาซึ่งการพัฒนาระบบชลประทานและโครงการจัดรูปที่ดิน ตลอดจนโครงสร้างพื้นฐาน ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมบนพื้นที่ชนบททั่วไป บ้านดอนบุปผาราม ก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม เนื่องจากเป็นชุมชนชาวนามีพื้นฐานเศรษฐกิจด้วยการปลูกข้าวเพื่อการค้าและบริโภคในครัวเรือน การปรับตัวของชุมชนสัมพันธ์กับเศรษฐกิจการค้าข้าว โดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่และจากการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนชาวนาที่เคยเข้มข้นก็คลายใกล้ชิดลง และวิถีการผลิตข้าวของชุมชนได้ปรับเปลี่ยนไปในทางที่แสดงให้เห็นถึงการพึ่งตนเองได้น้อยลง

งามพิศ สัตย์สงวน (2545 : 1-27) ได้ศึกษาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย : การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง ใช้ระเบียบวิธีวิจัยหลักคืองานวิจัยสนามทางมานุษยวิทยา เครื่องมือที่ใช้ได้แก่การสัมภาษณ์ผู้ให้ข่าวสำคัญ การเก็บข้อมูลเครือข่าย การสัมภาษณ์เจาะลึก

ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวยังคงมีอยู่ในหมู่บ้านบ้านนา คือ ระบบครอบครัวและเครือข่าย การผลิตเป็นการค้า การชลประทาน การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่ ในการผลิตข้าวและแหล่งเงินกู้ ส่วนปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลงไปในหมู่บ้านบ้านนา คือ การรับนวัตกรรม แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การชลประทาน การคมนาคม และพ่อค้าชาวจีน

พระมหานุกุลเลิศ ช้วยธานี (2545 : 1-93) ได้ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวนาจังหวัดสุพรรณบุรี : ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลบางตาเถร อำเภอสองพี่น้อง จังหวัด

สุพรรณบุรี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูลได้แก่ แบบสัมภาษณ์เจาะลึก แบบสัมภาษณ์ไม่มีโครงสร้าง

ผลการศึกษาพบว่า ชาวบางตาเถรส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา โดยร้อยละ 71 ส่วนใหญ่ครอบครองที่ดินเป็นของตนเอง เป็นครอบครัวเดี่ยว วิถีชีวิตผูกติดกับประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อในด้านการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวของชาวตำบลบางตาเถร พบว่า ในยุควัฒนธรรมข้าวดั้งเดิม คือก่อนการเกิดขึ้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การผลิตข้าวเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ทำแต่นาปี ปัจจัยการผลิตชาวนาจะทำขึ้นใช้เอง อาศัยแรงงานคนและแรงงานสัตว์ในการผลิต ในด้านการบริโภคชาวนาจะบริโภคกันอย่างเรียบง่าย อาหารส่วนใหญ่มาจากธรรมชาติ และนำไปสู่การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ในด้านการแลกเปลี่ยนผลผลิต ชาวนาจะมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็นภายในบ้านกับข้าวเปลือกแทนการซื้อของที่จำเป็นเหล่านั้นด้วยเงิน และในด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา ชาวนาจะมีความเชื่อที่เกี่ยวกับการทำนาหลายอย่าง และถูกถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา

ต่อมาในยุควัฒนธรรมข้าวแบบสมัยใหม่ คือหลังจากที่มีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปรากฏว่า การผลิตข้าวของชาวนาได้เปลี่ยนไป จากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเพื่อจำหน่าย มีการลงทุนมากในเรื่องปัจจัยการผลิต มีการจ้างแรงงาน ในด้านการบริโภค ชาวนาไม่มีเวลาที่จะมารับประทานอาหารร่วมกัน อาหารส่วนใหญ่ต้องซื้อมารับประทาน ในด้านการแลกเปลี่ยนผลผลิต ชาวนาทำนาเพื่อขายอย่างเดียว เอาเงินเก็บไว้ใช้ในครอบครัว และในด้านคติความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาแบบดั้งเดิมได้สูญหายจากแบบแผนการทำนาของชาวนาบางตาเถรในปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวในตำบลบางตาเถร ได้ทำให้ชาวนาสะดวกสบายในการทำนามากยิ่งขึ้น แต่ในทางกลับกัน การเปลี่ยนแปลงส่วนหนึ่งมีค่าเท่ากับการทำลายวัฒนธรรมที่ดั้งเดิมของชาวบางตาเถร ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับจิตใจได้สูญหายไปหมด

สร้อยญา จิตรเกษย์ (2545 : 1-9) ได้ศึกษาเรื่องข้าว : วัฒนธรรมการผลิตและการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ที่ใช้ในการศึกษา อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้คือแบบสัมภาษณ์เจาะลึก

ผลการวิจัยพบว่า การผลิตข้าวกับเทคโนโลยีการผลิตเป็นสิ่งที่คู่กันมาตั้งแต่มนุษย์ มีการนำข้าวมาปลูก เทคโนโลยีการผลิตได้รับการปรับปรุงเรื่อยมาจากข้าวไร่สู่นาดำ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการผลิตขั้นสูงสุดในการทำนา ซึ่งต้องใช้ทั้งเทคโนโลยี ความรู้และแรงงาน จำนวนมากในการผลิต พัฒนาการของเทคโนโลยีในอดีตหรืออาจเรียกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านในอดีตมาจนถึง

เทคโนโลยีแบบตะวันตก ได้ทำรูปแบบการผลิตและวิถีชีวิตของผู้คนที่สัมพันธ์อยู่กับข้าวเปลี่ยนแปลงไป เทคโนโลยีแบบตะวันตกได้ค่อยๆ เข้ามาทำลายภูมิปัญญา ความรู้ และเทคโนโลยีการผลิตแบบดั้งเดิม จนชาวนาต้องหันไปพึ่งความรู้แบบตะวันตกอย่างเต็มตัว ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้แนวทางการผลิตเปลี่ยนแปลงไป แต่ยังส่งผลถึงวิถีชีวิตที่คลายความสัมพันธ์ในการช่วยเหลือเอื้ออำนวยกัน การนับถือบูชาข้าวมาเป็นความสัมพันธ์ ในรูปของการค้าและเงิน

7.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมข้าวในต่างประเทศ

นักมานุษยวิทยารุ่นแรกๆ ที่สนใจศึกษาสังคมชาวนาคือ Wolf Redfield Kroeber และ Kroeber Wolf (งามพิศ สัตย์สงวน. 2545 : 84) เขียนไว้ใน Peasants ว่าชาวนามี 2 ประเภทๆ แรก เรียกว่า Farmer หมายถึง ผู้ประกอบการทางการเกษตร (Agricultural entrepreneurs) ซึ่งเป็นผู้ผลิตและแปรรูปสินค้าเกษตรเพื่อขายในตลาด เพื่อทำกำไรให้มากที่สุด ขณะที่ Peasant หมายถึง ผู้ประกอบการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ในชนบทเพื่อเลี้ยงครอบครัวเป็นหลัก โดยไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะผลิตเพื่อการค้าแต่อย่างใด Wolf บอกว่าวิถีชีวิตชาวนามี 2 ประเภทแตกต่างกัน นักมานุษยวิทยาสงสัยว่าสังคมชาวนาเกิดขึ้นได้อย่างไร ในแง่มานุษยวิทยา แบ่งสังคมออกเป็น 4 ประเภท คือ สังคมระดับแบนด์ (Band level societies) สังคมระดับเผ่า (Tribal society) สังคมระดับอาณาจักร (Chiefdoms) และสังคมรัฐ (State society) สังคมชาวนาที่ทำการเกษตรแบบเข้มข้น (Intensive agricultural) มักเกิดขึ้นพร้อมๆ กับสังคมรัฐ ทั้งนี้เพราะ การเกษตรกรรมแบบเข้มข้นทำให้เกิดผลผลิตส่วนเกินจนทำให้สิ้นเมือง และผู้นำที่มีอำนาจเหนือชาวนาเพื่อบริหารผลผลิตส่วนเกินดังกล่าว ในที่สุดทำให้เกิดสังคมรัฐขึ้นเป็นสังคมที่มีการจัดระเบียบทางการเมืองซับซ้อนที่สุด สังคมชาวนาจึงมีความสัมพันธ์กับสังคมเมืองหลายด้าน ไม่ว่าจะด้านการเมือง เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม ในทางการเมืองสังคมชาวนาดอกอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐ ทางด้านเศรษฐกิจถูกครอบงำโดยการตลาดและถูกครอบงำ โดยวัฒนธรรมการเมือง ความสัมพันธ์ด้านต่างๆ ดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันเลย ในอดีตสังคมชาวนาเป็นหน่วยผลิตพื้นฐานของสังคม และครัวเรือนของชาวนามักเป็นครัวเรือนขยาย (Extended family)

นักวิชาการชาวต่างประเทศที่สนใจศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าวคือ Jatileksono (งามพิศ สัตย์สงวน. 2545 : 89) ชาวอินโดนีเซีย ซึ่งสนใจศึกษาเศรษฐกิจข้าวในอินโดนีเซียในหนังสือชื่อว่า “Equity achievement in the Indonesian rice economy” Jatileksono ศึกษาผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีและนโยบายของรัฐบาลต่อการผลิตข้าวในอินโดนีเซีย กล่าวคือราวๆ ปลาย ค.ศ.1960 ถึงต้นๆ ค.ศ.1970 รัฐบาลอินโดนีเซีย มีนโยบายให้ผลประโยชน์กับผู้บริโภคข้าวเป็นหลัก แต่ต่อมาตั้งแต่กลางๆ ของ ค.ศ. 1970 เป็นต้นมา รัฐบาลอินโดนีเซียเปลี่ยนนโยบายมาให้ผลประโยชน์กับผู้ผลิตข้าวเป็นหลัก Jatileksono ยังพบอีกว่าการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีทำ

ให้การกระจายรายได้ระหว่างพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์และพื้นที่ที่ไม่อุดมสมบูรณ์อย่างละ เพราะพันธุ์ข้าวสมัยใหม่เหมาะสม และใช้กันมากในพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ แต่ต่อมาช่องว่างดังกล่าวลดลง เมื่อพันธุ์ข้าวสมัยใหม่ต่างๆ รวมทั้งระบบการชลประทานได้ขยายเข้าไปในพื้นที่ที่ไม่อุดมสมบูรณ์

สรุป จากการทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น พบว่าสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าว เกิดจากนโยบายการพัฒนาประเทศของรัฐบาล โดยกำหนดเป็นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่มุ่งเน้นให้เกษตรกรปลูกข้าวเป็นการค้า เพื่อเป็นสินค้าออกนำรายได้เข้าประเทศ มีการนำเทคโนโลยีเครื่องจักรกลสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการทำนา ทำให้การทำนาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ กำลังในการผลิตสูง ลดการพึ่งพิงธรรมชาติ ตลอดจนการได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาล ในเรื่องของระบบการชลประทาน การคมนาคม แหล่งเงินทุนและความรู้ที่เกี่ยวกับการเกษตรแผนใหม่ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก ผลกระทบต่อเศรษฐกิจคือชาวนาไทยต้องตกอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ให้ความสำคัญกับเงิน จนลืมดูแลสังคมและสิ่งแวดล้อมจึงทำให้ ทั้งสังคมและสิ่งแวดล้อมได้รับผลกระทบตามไปด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนชาวนา ที่เคยเข้มข้นก็คลายใกล้ซิดลง คลายความสัมพันธ์ในการช่วยเหลือเอื้อแรงกัน วิธีการผลิตข้าว ของชุมชนได้ปรับเปลี่ยนไปในทางที่แสดงให้เห็นถึง การพึ่งตนเองได้น้อยลง สิ่งแวดล้อมถูกทำลายมากขึ้น วัฒนธรรมข้าวจึงเปลี่ยนแปลงไป